

**De transitie naar circulaire economie is
mensenwerk**

Inhoudsopgave

0	Managementsamenvatting.....	5
1	Aanleiding en aanpak	7
	1.1 Aanleiding en GS-vragen.....	7
	1.2 Aanpak.....	7
2	Naar een circulaire maatschappij.....	9
	2.1 Achtergronden circulaire economie	9
	2.2 Landelijke ontwikkelingen	11
	2.3 Aandacht voor circulaire economie bij de SER	14
	2.4 Arbeidsmarkt.....	14
3	Beleidscontext provincie Overijssel	16
	3.1 Transitie naar circulaire economie	16
	3.2 Regionale TransitieAgenda's Circulaire Economie	17
	3.3 Overijsselse Circulaire Economie Rapportage	17
	3.4 Best practices.....	18
4	Rol sociale partners.....	21
	4.1 Actieve rol voor sociale partners.....	21
5	Wat adviseert SER Overijssel.....	23
	5.1 Hoofdadvies.....	23
	5.1.1 Stel de mens centraal in de transitie naar circulaire economie	24
	5.1.2 Sluit regionale convenanten circulaire economie voor impactvolle productgroepen.....	24
	5.2 Deeladvies.....	25
	5.2.1 Benut sociale potentie van circulaire economie.....	27
	5.2.2 Geef sturing en stel kaders.....	28
	5.2.3 Maak de doelstellingen specifiek en concreet en blijf investeren in monitoring en evaluatie	28
	5.2.4 Stimuleer kennisuitwisseling en ketensamenwerking.....	29
	5.2.5 Gebruik provinciale instrumenten om doelen te realiseren	30
	5.2.6 Creëer draagvlak bij consumenten en producenten.....	31
	Bijlage 1: Verslag startbijeenkomst adviestraject	35
	Bijlage 2: Toelichting op de R-ladder (bron: 'Achtergrondrapport bij Circulaire economie in kaart', PBL 2019) ...	41
	Bijlage 3: Expertmeetings adviestraject	43
	Kansen voor circulaire economie volgens experts	45

Knelpunten voor circulaire economie volgens experts	47
Rol provincie voor circulaire economie volgens experts	50
Bijlage 4: Gebruikte bronnen literatuurstudie	52

0 Managementsamenvatting

Adviezen van de SER Overijssel gaan vaak over actuele complexe onderwerpen. Op 24 maart 2021 ontving de SER Overijssel het verzoek advies uit te brengen over circulaire economie. Door Gedeputeerde Staten zijn vragen gesteld toegespitst op de arbeidsmarkt en op de ondersteuningsbehoefte van werkgevers en werknemers.

Circulaire economie is een relatief jong en dynamisch beleidsterrein. Concrete stappen voor deze transitie zijn landelijk sinds 2016 gezet door het Rijksbrede Programma Nederland Circulair en het Gronstoffenakkoord (2017). De door het kabinet uitgesproken nationale doelstelling '50% minder verbruik van grondstoffen in 2030 en een economie zonder afval in 2050' heeft de afgelopen jaren een richtinggevende en mobiliserende werking gehad. In het coalitieakkoord 2019-2023 van de provincie Overijssel is in de opgave 'Krachtige economie' de ontwikkeling naar een circulaire economie opgenomen. In 2018 is het programma 'Overijssel Circulair in 2050' door PS vastgesteld. Sindsdien is er veel gebeurd in Overijssel. Binnen een korte periode is de provincie Overijssel gelukt om uitvoeringsprogramma Circulaire Economie op te stellen, Regionale Transitie-agenda's (RTA's) te faciliteren en een monitoringsinstrument op te richten. Bij het opstellen van het programma Circulaire Economie zijn een aantal RTA-overstijgende thema's verkend die van belang zijn voor de transitie naar een circulaire economie: monitoring, inkoop, onderwijs & arbeidsmarkt, regelgeving en gedragsverandering. Deze zijn onderdeel van het uitvoeringsprogramma.

Tijdens het onderzoek en consultaties in het kader van het adviestraject van de SER Overijssel is gekeken welke stappen genomen kunnen worden om de transitie te versnellen. Er zijn positieve reacties gegeven op de ontwikkelingen in Overijssel. Om tot de formulering van dit SER-advies te komen, is in overleg met experts gekeken naar de mogelijkheden om de transitie te versnellen en te verbreden, daarbij is aandacht besteed aan de twee centrale vragen van GS met betrekking tot de arbeidsmarkt en de ondersteuningsbehoefte. De adviezen zijn onderverdeeld in twee hoofdadvies en zes deeladviezen (die gerelateerd zijn aan de hoofdadvies). De hoofdadvies zijn gericht op de twee thema's van de vraagstelling van GS: de menselijke kant en de organisatiekant van de circulaire economie in de provincie Overijssel.

Tijdens het adviestraject zijn veel onderwerpen ter sprake gekomen. Deze onderwerpen hebben hun vertaling gekregen in de zes deeladviezen. De hoofdadvies dienen als een rode draad voor de deeladviezen: stel de mens centraal in de circulaire economie en sluit regionale convenanten voor impactvolle productgroepen.

Het SER-advies is samengevat in de volgende visualisatie.

'Transitie naar een circulaire economie is mensenwerk'

Advies SER Overijssel

Hoofdadvisie	Deeladvies	Aanbevelingen	Hoofdadvisie
<p>Stel de mens centraal in de transitie naar circulaire economie.</p> <p>Maak de verbinding tussen ondernemerschap, technologie, sociaal domein (de kansen die de circulaire economie biedt voor een inclusieve samenleving), onderwijs, bewustwording en werkgelegenheid.</p> <p>Benut sociale potentie van de circulaire economie.</p> <p>Geef werknemers, studenten, ondernemers en consumenten zeggenschap over de veranderingen.</p> <p>Circulaire economie</p> 	Benut sociale potentie van circulaire economie	Stel de mens centraal en besteed aandacht aan kwaliteit van arbeid.	<p>Sluit regionale convenanten circulaire economie voor impactvolle productgroepen</p> <p>Sluit convenanten af op basis van gelijkwaardigheid met betrokken partners in Overijssel.</p> <p>Laat alle partners aangeven wat zij extra moeten doen om de gezamenlijk gestelde doelen te bereiken.</p> <p>Vertaal dit naar de Regionale Transitieagenda's.</p> <p>Laat de coördinatiegroep het proces organiseren en laat de uitvoering bij de ondertekenaars.</p> <p>Faciliteer dit proces vanuit de provincie doormiddel van een transitiefonds met een leendeel en een subsidiedeel met als eindresultaat het bereik van 20% Overijssels bedrijfsleven door deze convenanten.</p>
	Geef sturing, en stel kaders	Stuur aan op versnelling, biedt ruimte voor pilots en laat belemmerende oude gedachten los en breng enthousiaste bedrijven bij elkaar.	
	Maak de doelstellingen specifiek, concreet en blijf investeren in verantwoording en monitoring	Vertaal nationale doelen naar concrete Overijsselse doelen. Ondersteun monitoring van netwerken en leer van opgedane ervaringen.	
	Stimuleer ketensamenwerking en kennisuitwisseling	Investeer in menskracht om het transitieproces goed te begeleiden. Houd regie op initiatieven, zorg voor afstemming en een laagdrempelige kennisinfrastructuur.	
	Gebruik provinciale instrumenten om doelen te realiseren	Maak vergunningen en vestigingsvoorwaarden circulair. Richt inkoop- en aanbestedingsbeleid volledig circulair in, en start een provinciaal transitiefonds.	
	Creëer draagvlak bij consumenten en producenten	Ontwikkel een integrale communicatiestrategie om kennis en draagvlak bij consumenten en producenten te vergroten en stimuleer ondernemerschap.	

1 Aanleiding en aanpak

1.1 Aanleiding en GS-vragen

Op 24 maart 2021 ontving de SER Overijssel het verzoek advies uit te brengen over circulaire economie. Deze adviesaanvraag is aangekondigd in het gesprek van het college met de SER op 15 oktober 2019 en daarna schriftelijk bevestigd in reactie op het SER-werkplan voor 2020 op 4 februari 2020. Op 20 januari 2021 heeft de ambtelijke projectleider de concept-adviesvragen met de adviescommissie van de SER Overijssel besproken.

GS stelt de volgende vragen aan de SER Overijssel:

1. Wat zou de provincie aanvullend kunnen doen om bedrijven (vanuit zowel werknemers als werkgevers invalshoek) en maatschappelijke partners te ondersteunen in deze transitie, gelet op de bestaande ondersteuning vanuit de middenstructuur van innovatieloketten en het landelijke programma en de vele en andere faciliteiten en initiatieven? (bijvoorbeeld: Versnellingshuis, RvO regelingen, Rabo CE challenge.)
2. Verwacht de SER Overijssel arbeidsmarkteffecten van de transitie Circulaire economie, en welke knelpunten zijn daar eventueel te verwachten? In het programma Arbeidsmarkt Overijssel, wil de provincie de ambitie inclusief, wendbaar en toekomstgericht realiseren. Eén van de opgaven is voldoende vakmensen voor onze provinciale opgaven, waaronder circulaire economie. Welke strategie/aanpak/prioriteiten zijn kansrijk om deze 'cross-over opgave' tussen beide programma's in 2023 te hebben gerealiseerd?"

1.2 Aanpak

Na het ontvangen van de adviesaanvraag is een adviescommissie gevormd. In de voorbespreking van de SER-adviescommissie met de ambtelijke projectleider zijn de volgende afspraken gemaakt:

1. De provincie heeft verschillende instrumenten ingericht voor de ondersteuning en de versnelling. Het is niet zinvol om steeds met nieuwe instrumenten aan te komen, maar te zoeken naar de mogelijkheden om de bestaande instrumenten en regelingen te kunnen gebruiken. En als er lacunes zijn, deze proberen in te vullen.
2. Meerwaarde van het SER-advies ligt niet in een extra onderzoek, maar het gesprek organiseren met een brede middenveld zodat ook bedrijven, die niet in beeld zijn bij de provincie (de koplopers in één-op-één gesprekken). Daarmee reflecteert de SER Overijssel op de keuze om met deze koploeraanpak deze transitie in Overijssel te beginnen.

Het adviestraject heeft de volgende fases doorlopen.

Fase 1: Oriëntatie op het onderwerp (februari-mei 2021)

Adviescommissie bevroegt eigen achterban over de trends en ontwikkelingen in hun praktijk die relevant kunnen zijn voor het SER-advies.

Op 19 mei 2021 is er een startbijeenkomst georganiseerd: vier experts gaven een introductie op het onderwerp en reflecteerden op de vragen vanuit de wetenschap, onderwijs & onderzoek, werkgevers en werknemers. Het verslag van deze bijeenkomst is als bijlage 1 toegevoegd.

In deze startbijeenkomst is een aantal thema's benoemd die nu actueel zijn voor de transitie naar de circulaire economie in Overijssel.

Doel:

- breed in de SER Overijssel bespreken van het adviesonderwerp;
- betrekken van de achterban bij de afbakening van het advies.

Fase 2: Deskresearch en gesprekken met experts (mei-augustus 2021)

Voor de adviescommissie is een overzicht van de bronnen gemaakt. Gesprekken met experts (o.a. onderzoekers bij de provincie, VNO-NCW Midden).

Doel:

- een overzicht van de relevante bronnen om thema's te selecteren voor het advies.

Fase 3: Expertmeetings (september 2021)

1. Expertmeeting met landelijke en regionale experts vanuit kennis- en onderzoeksinstituten, sociaal-economische raden, innovatielokketten, ondersteuningsorganisaties met als doel reflectie te geven op de ontwikkelingen in Overijssel (Overijsselse Circulaire Economie Rapportage/OCER 2020), mogelijkheden om breder mkb te betrekken, kansen en beperkingen op de arbeidsmarkt te verkennen.
2. Expertmeeting met de betrokkenen bij de regionale transitieagenda's (RTA's) in Overijssel met als doel kansen en beperkingen te verkennen om breder mkb te betrekken en mogelijkheden tot cross-overs (sectoraal en regionaal) te bespreken.
3. Expertmeeting met mkb-ondernemers vanuit verschillende sectoren en regio's in Overijssel met als doel om te verkennen welke kansen en belemmeringen ze zien om bij te transitie naar circulaire economie aan te sluiten.

Doel:

- reflectie op de aanpak van de provincie;
- ondersteuning van de provincie bij de transitie;
- arbeidsmarktvraagstukken gerelateerd aan de transitie naar de circulaire economie.

Fase 4: Advisering (oktober-december 2021)

Bij het formuleren van deze aanbevelingen sluit de SER Overijssel aan bij de aanbevelingen van de Reflectiegroep Circulaire Economie van de landelijke SER¹, aanbevelingen uit het rapport 'Transitie is mensenwerk: arbeid als factor in de circulaire economie'² en de input uit de consultaties van de SER Overijssel, onder andere door het houden van de expertmeetings.

---

¹ <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/nieuwsberichten/2021-Reflectiegroep-circulaire-Economie-70394.pdf?la=nl&hash=97971CAEC3E03B5102BEDE0C7DBB5983>

² <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/05/20/circulaire-economie-en-de-factor-arbeid>

2 Naar een circulaire maatschappij

2.1 Achtergronden circulaire economie

De hoeveelheid grondstoffen die wereldwijd wordt gebruikt, is in de afgelopen eeuw verachtvoudigd³. Dit hangt vooral samen met de mondiale inkomens- en bevolkingsgroei. Deze trends zetten naar verwachting in de komende decennia door. Door het stijgende grondstoffengebruik nemen ook de leveringszekerheidsrisico's toe door schaarste aan grondstoffen. Zonder aanvullend beleid leidt dit tot een toenemende belasting van het milieu.

In een circulaire economie staat het efficiënter gebruik van grondstoffen centraal. Een efficiënter grondstoffengebruik heeft positieve effecten op het milieu, bijvoorbeeld omdat er minder nieuwe materialen zoals plastics en metalen nodig zijn, de uitstoot van broeikasgas afneemt, biodiversiteitsverlies wordt beperkt of bodem, water en lucht minder worden verontreinigd met bijvoorbeeld zwerfafval of een overmaat aan nutriënten. Ook verkleint efficiënter grondstoffengebruik de risico's voor de leveringszekerheid van bijvoorbeeld zeldzame aardmetalen en fosfaat. Een circulaire economie is gericht op het langer in de productieketen houden van grondstoffen. Het doel is een optimaal gebruik en hergebruik, dat wil zeggen met de hoogste waarde voor de economie en de minste schade voor het milieu. Naast het tegengaan van bedreigingen biedt een circulaire economie ook mogelijkheden voor economische vernieuwing. Zo zijn er kansen voor bedrijven: nieuwe (internationale) markten, meer samenwerking in productketens en minder grondstoffengebruik en dus kostenbesparing.

Er worden verschillende definities van circulaire economie toegepast. De SER⁴ ziet een circulaire economie als een economie die binnen ecologische randvoorwaarden efficiënt en maatschappelijk verantwoord omgaat met producten, materialen en hulpbronnen, zodat ook toekomstige generaties toegang tot materiële welvaart behouden. In de transitie naar een circulaire economie onderscheidt het kabinet schematisch drie fasen⁵ (zie figuur 1). Iedere sector of keten bevindt zich volgens deze typologie in een van de drie fasen. Deze fasen karakteriseert het Rijk als volgt.

Fase 1: Lineaire economie

De lineaire economie kenmerkt zich door het benutten van (economische) schaalvoordelen en kent een 'take-make-waste' karakter. Een belangrijke voorwaarde voor het goed functioneren van de lineaire economie is 'betrouwbaarheid' (stabiele prijzen, kwaliteit hulpbronnen, geopolitieke stabiliteit omwille van voorzieningszekerheid). Optimalisering binnen dit model resulteert in een relatieve ontkoppeling tussen economische groei en de inzet van natuurlijke hulpbronnen en emissies.

Fase 2: Keteneconomie met feedback (loops)

De keteneconomie met feedback (loops) kenmerkt zich door het benutten van (economische) comparatieve netwerkvoordelen; er worden veel materiaalstromen opnieuw ingezet (cascaderen van primaire grondstoffen, reparatie en onderhoud, hergebruik, herfabricage, recycling). Een belangrijke

---

³ https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2019-achtergrondrapport-bij-circulaire-economie-in-kaart-3403_1.pdf

⁴ <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2016/circulaire-economie.pdf>

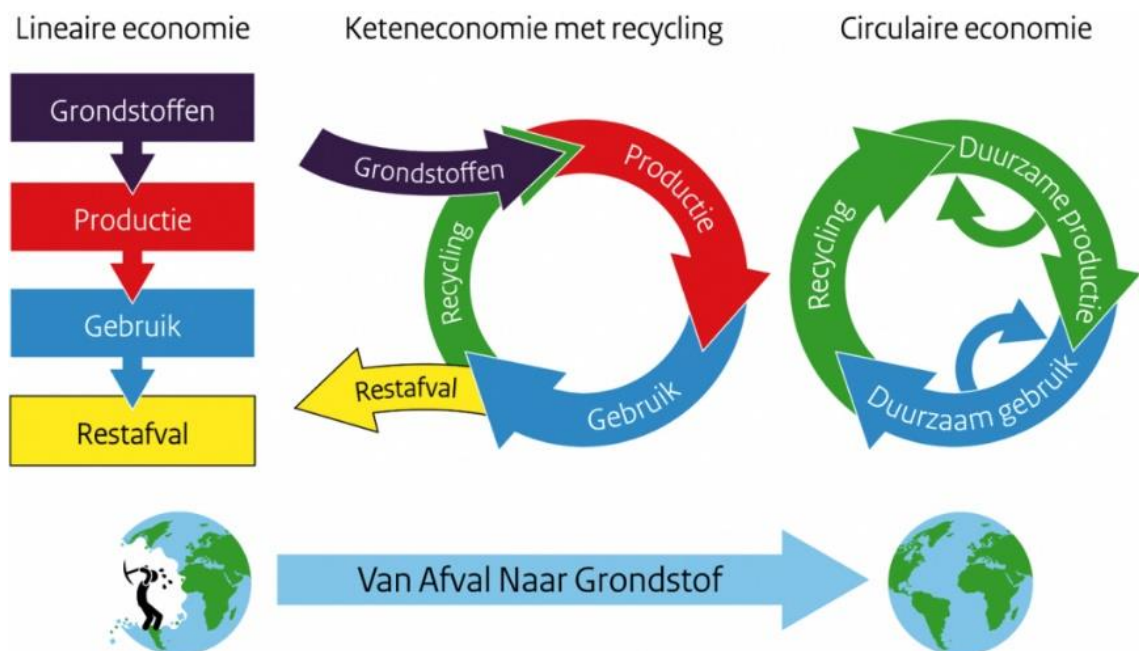
⁵ <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2016/circulaire-economie.pdf>

randvoorwaarde is 'duurzaamheid': verminderen van negatieve en vergroten van positieve economische, sociale en milieueffecten vanwege onderlinge afhankelijkheid. Optimalisering binnen dit model resulteert in een absolute ont koppeling tussen economische groei en de inzet van natuurlijke hulpbronnen en emissies.

Fase 3: Circulaire economie

De circulaire economie is een ideaalbeeld waarin grondstoffen oneindig hergebruikt kunnen worden. Dit vormt dan de basis voor de vierde industriële revolutie en het vermogen om fundamenteel één of meerdere stappen van huidige waardeketens over te slaan (bijvoorbeeld printen van voedsel). Een belangrijke randvoorwaarde lijkt 'adaptiviteit' (economisch, sociaal en ecologisch) te zijn. Dit ideaalbeeld opent in theorie de mogelijkheid van een positieve koppeling tussen economische groei en de groei van natuurlijke hulpbronnen ('negatieve' emissies/positieve voetafdrukken).

Figuur 1: Schematische weergave van de transitie naar circulaire economie in drie fases (bron: 'SER-advies 'Werken aan een circulaire economie: geen tijd te verliezen', 2016)

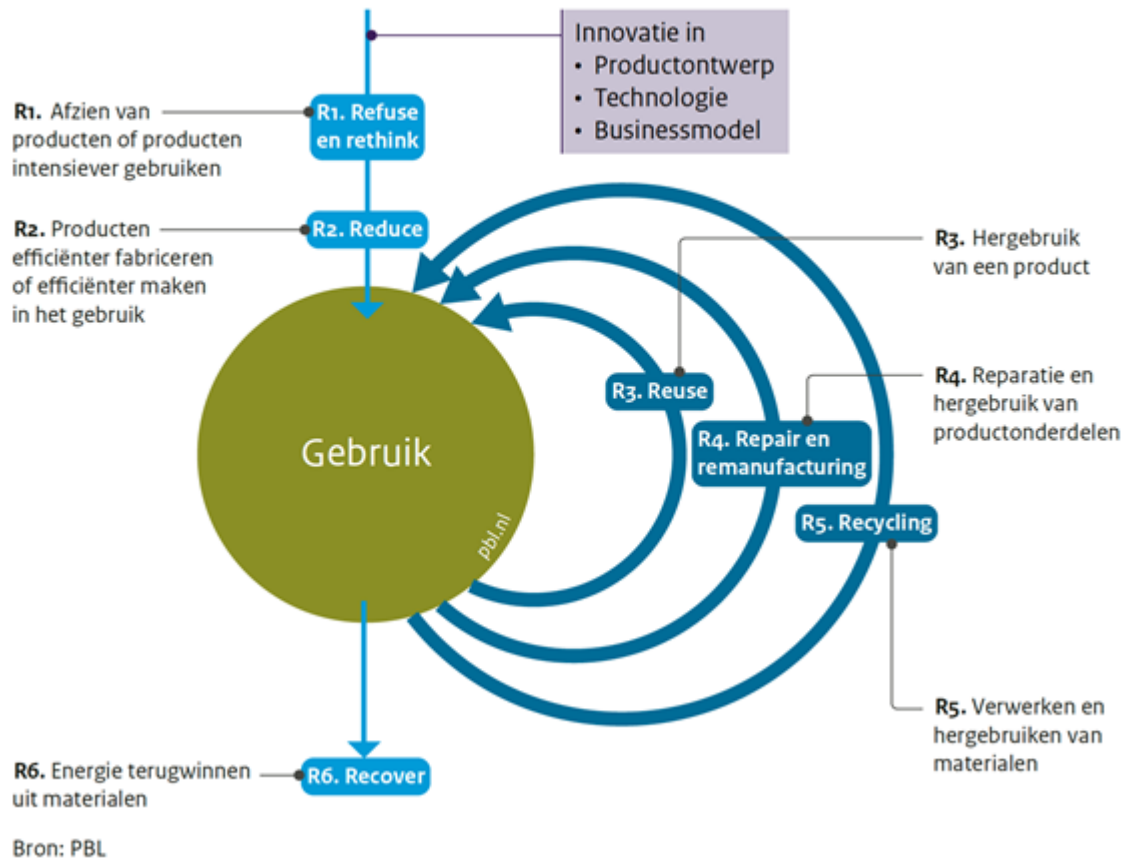

Toepassing van circulaire concepten levert veelal ook milieuwinst en energiebesparing op. Door producten slimmer te ontwerpen worden minder grondstoffen en energie gebruikt, kan de levensduur van producten aanzienlijk worden verlengd en kunnen onderdelen worden hergebruikt. Figuur 2 illustreert de R-ladder van de circulaire economie: hoe hoger op de ladder des te hoger de graad van circulariteit. PBL heeft deze circulariteitsladder (R-ladder) uitgewerkt waarin verschillende strategieën (R-strategieën) worden beschreven die bijdragen aan het verminderen van het gebruik van primaire abiotisch grondstoffen. Voor circulariteitsstrategieën die hoger op de ladder staan zijn als vuistregel minder materialen nodig, waardoor de milieudruk door grondstoffengebruik wordt verminderd. Hiermee geeft de ladder een prioriteitsvolgorde van hoog naar laag. Met andere woorden: strategieën hoger op de ladder besparen in beginsel meer grondstoffen, waardoor milieudruk wordt verminderd.

De toelichting op de R-ladder van het PBL is opgenomen in bijlage 2 van dit advies.

Figuur 2: Schematische weergave van de transitie naar circulaire economie in drie fases (bron: 'Achtergrondrapport circulaire economie in kaart', PBL 2019)

R-ladder met strategieën van circulariteit

2.2 Landelijke ontwikkelingen

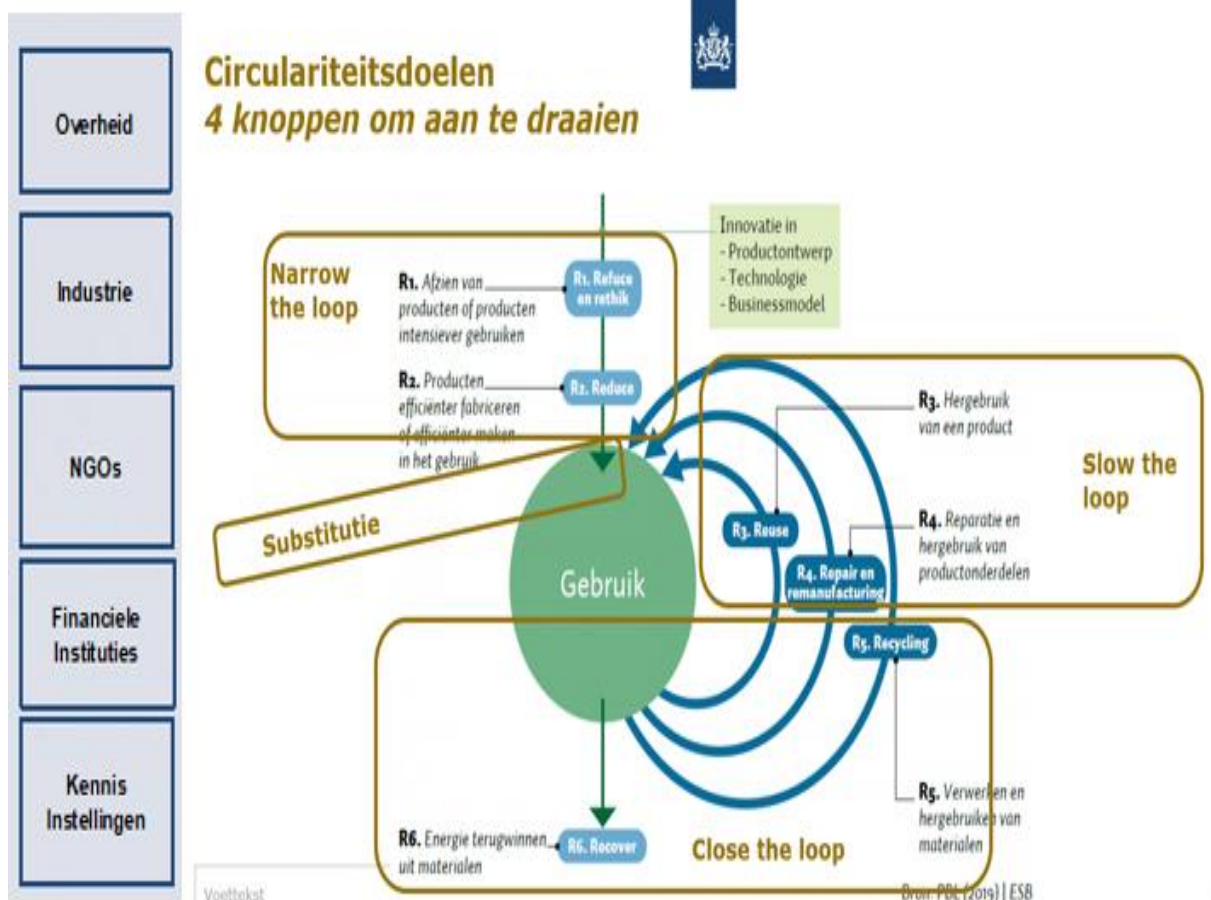
Circulaire economie is een relatief jong en dynamisch beleidsterrein. Concrete stappen voor deze transitie zijn sinds 2016 gezet: Rijksbrede Programma Nederland Circulair (2016), het Gronstoffenakkoord (2017), de hieruit voortvloeiende Transitieagenda's (2018) en de Uitvoeringsprogramma Circulaire Economie (2019 en 2020) hebben het bewustzijn bij een groot aantal partijen aangewakkerd. De door het kabinet uitgesproken nationale doelstelling '50% minder verbruik van grondstoffen in 2030 en een economie zonder afval in 2050' heeft de afgelopen jaren een richtinggevende en mobiliserende werking gehad.

Het Rijksbrede Programma Circulaire Economie is in 2016 verschenen. De aanleiding voor dit programma is drieledig en nog altijd actueel:

- het verminderen van de milieudruk die het winnen, transporteren, verwerken en ge- of verbruiken van primaire grondstoffen met zich meebrengt in Nederland zelf en elders in de wereld (zoals het uitstoten van broeikasgassen of het verbruik van drinkwater);
- het verbeteren van de leveringszekerheid van materialen voor de Nederlandse economie (in beschikbaarheid en prijsstabiliteit);
- het benutten van economische kansen voor Nederlandse bedrijven via innovaties die bijdragen tot levensduurverlenging en hergebruik.

PBL⁶ adviseert om doelen te formuleren, die gericht zijn op het gebruik van grondstoffen en de effecten van het grondstoffengebruik. Daarbij is het zinvol om onderscheid te maken tussen doelen die gericht zijn op het efficiënter omgaan met grondstoffen als zodanig (circulariteitsdoelen) en doelen die gericht zijn op de milieu- en sociaaleconomische effecten van grondstoffengebruik (effectdoelen). Circulariteitsdoelen kunnen worden geformuleerd voor de input van grondstoffen, het gebruik van materialen en producten en de output van grondstoffen in de vorm van afval. Daarnaast is de waarde van grondstoffen en producten van belang; deze lijkt vooral op product(groep)niveau zinvol. Voor de milieu- en sociaaleconomische effecten die een circulaire economie zou moeten opleveren en waarvoor het zinvol lijkt om hoofddoelen te formuleren, is het voorstel om ten minste te kijken naar klimaatverandering, biodiversiteitsverlies, vervuiling van lucht, water en bodem, en leveringsrisico's van grondstoffen. De circulariteitsdoelen richten zich op de input, het gebruik, het verlies en de waarde van grondstoffen. De effectdoelen richten zich op het tegengaan van klimaatverandering, verlies van biodiversiteit en vervuiling van lucht, water en bodem. Daarbij adviseert het PBL om te beginnen met enkele relevante productgroepen voor elk van de vijf transitithema's in het circulaire-economiebeleid (biomassa en voedsel, bouw, consumptiegoederen, kunststoffen en maakindustrie). In het onderstaande figuur 3 is weergegeven hoe in het markttransformatiemodel verschillende stakeholders ingezet kunnen worden.

Figuur 3: Schematische weergave van 4 knoppen om aan te draaien bij circulariteitsdoelen (bron: 'Toelichting voorstel 1: inzet markttransformatiemodel. Algemeen overzicht', UPCM 2021)

⁶ PBL (2021). Policy brief 'Mogelijke doelen voor een circulaire economie'

Er worden tien dwarsdoorsnijdende thema's benoemd voor de overheid door PBL:

1. producentenverantwoordelijkheid;
2. wet- en regelgeving;
3. circulair ontwerpen;
4. circulair inkopen;
5. marktprikkels;
6. financieringsinstrumenten;
7. monitoring, kennis en innovatie;
8. gedrag en communicatie, onderwijs en arbeidsmarkt;
9. internationale inzet;
10. het Versnellingshuis Nederland Circulair!

De verdeling van de taken per stakeholder is weergegeven in figuur 4.

Figuur 4: Schema verdeling rollen stakeholders (bron: 'Toelichting voorstel 1: inzet markttransformatiemodel. Algemeen overzicht', Nyenrode 2021)

2.3 Aandacht voor circulaire economie bij de SER

De landelijke SER is vanaf het begin van dit traject van de Rijksoverheid betrokken door de adviezen 'Werken aan een circulaire economie: geen tijd te verliezen' (2016)⁷ en een tussenrapportage 'Inzet financiële instrumentarium ten behoeve van circulaire economie' (2017)⁸.

De staat van de transitie: van vrijblijvendheid naar verantwoordelijkheid

De opkomst van de circulaire economie is maatschappelijk gezien al enige tijd bezig. De transitie naar een circulaire economie vindt plaats in de hele Nederlandse economie en vraagt aanpassingen van veel deelnemers aan de economie. In de literatuur worden vijf fasen onderscheiden van een transitie binnen een opkomend systeem: experimenteerfase, versnellingsfase, emergentiefase, institutionaliseringsfase en stabiliseringsfase. De transitie naar een circulaire economie in Nederland bevindt zich over het algemeen in de experimenteerfase, hoewel sommige sectoren of productgroepen verder zijn dan andere.

Bron: Drift (2019), Staat van transitie: dynamiek in mobiliteit, klimaatadaptatie en circulaire economie.

Er zijn steeds meer positieve ontwikkelingen zichtbaar, in de vorm van experimenten, projecten en programma's zowel landelijk als regionaal. In januari 2021 stuurde de Reflectiegroep circulaire economie (SER) een brief aan verantwoordelijk staatssecretaris Van Veldhoven van I&W. De groep bestaat uit gezaghebbende onafhankelijke deskundigen onder leiding van SER-voorzitter Mariëtte Hamer. De aanbevelingen zijn mede gebaseerd op basis van een rondgang langs direct betrokkenen. De Reflectiegroep komt met de vijf aanbevelingen om de gewenste versnelling te realiseren: "overheid geef sturing en stel kaders en kies daarbij voor netwerksturing, instrumenteer de circulaire economie om de doelen te realiseren, maak de doelstellingen specifiek en concreet en communiceer met aansprekende en afrekenbare indicatoren".

2.4 Arbeidsmarkt

Circulaire economie kan een belangrijke bijdrage leveren aan CO₂-reductie. In het kader van de klimaat- en energietransitie ligt er een belangrijke opgave om de 55% CO₂-reductie uit het klimaatdoelstellingsplan voor 2030 van de EU te behalen. Dit vraagt ook om nadrukkelijke aandacht in het sectorspecifieke beleid gericht op de transitie naar een volledig klimaatneutrale en circulaire economie. Naast opbouw (zoals investeren in duurzame energieproductie of in circulaire businessmodellen) kan dit ook ombouw en afbouw van huidige activiteiten in bepaalde sectoren betekenen. Daarbij is het van groot belang dat de positie van de betreffende werknemers vanaf het begin wordt meegewogen en dat waar milieubelastende activiteiten wegvallen, waar de beroepsinhoud van bestaande banen wezenlijk verandert of waar een tekort aan passend opgeleide mensen voor cruciale beroepen de transitie dreigt te vertragen, zij op een goede manier worden begeleid naar ander werk. Hierover wordt in het kader van de klimaat- en energietransitie al gesproken aan de Sectortafels van het Klimaatakkoord. Op 28 juni 2021 is het rapport 'Transitie is Mensenwerk, Arbeid als factor in de circulaire economie', gelanceerd. Het rapport is, in opdracht van het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat, opgesteld door KPMG en Circle Economy met steun van de Goldschmeding Foundation⁹. In dit rapport wordt benadrukt dat de transitie naar een circulaire economie niet alleen een technische of

⁷ <https://www.ser.nl/nl/publicaties/werken-aan-een-circulaire-economie>

⁸ <https://www.ser.nl/nl/Publicaties/circulaire-economie-financieel>

⁹ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/05/20/rapport-transitie-is-mensenwerk>

financiële exercitie is, maar ook effecten heeft voor de mensen die in de betreffende bedrijven werken. Dat is ook de reden dat al bij het opstellen van het Grondstoffenakkoord de ondertekenaars hebben aangedrongen op een sociale agenda en er in elke transitieagenda een sociale paragraaf is uitgewerkt. Dit onderzoek onderstreept dat belang en kan gezien worden als een verdieping hierop en laat een dwarsdoorsnede over alle sectoren zien van effecten.

In eerdere rapporten over de circulaire economie, zoals de ex ante-evaluatie van het Rijksbrede programma en ook in andere studies is gesproken over een netto werkgelegenheidsgroei in de orde van 25 à 80 duizend banen als gevolg van de transitie. Het KPMG-onderzoek laat zien dat er ook een aanzienlijk effect is op de inhoud van een nog veel groter aantal banen. Het rapport gaat met name in op de vragen hoe de transitie naar een circulaire economie binnen Nederland in verschillende scenario's kan doorwerken naar regio's, bedrijfstakken en opleidingsniveaus, in welk tempo en met welke aantallen, en welke kansen en risico's dit zal opleveren.

De hoofdconclusies van het rapport 'Transitie is mensenwerk' luiden als volgt:

- De transitie naar een circulaire economie leidt niet automatisch tot een groei in werkgelegenheid. Het aandeel van het totaal aantal banen, dat gekoppeld is aan circulaire economie, zal wel toenemen. De voorziene knelpunten zijn daarom niet zozeer kwantitatief, maar eerder kwalitatief van aard. In aantallen zijn voldoende arbeidskrachten om te voldoen aan de vraag, alleen beschikken zij mogelijk niet over de benodigde kennis en vaardigheden.
- Het huidige opleidingsaanbod ondersteunt onvoldoende de behoefte die tijdens de circulaire transitie zal ontstaan. Dat geldt zowel voor starters als voor mensen later in hun carrière. Alhoewel dit niet exclusief is voor de circulaire transitie, is het daar in het bijzonder relevant aangezien circulaire economie bij uitstek sector- en beroepsgroepoverschrijdend en 'challenge-based' denken vereist.
- Investeren in de regio kan de kritieke massa bouwen om mondiale frontrunners te creëren die bovendien schaalessprongen kunnen realiseren en daarmee de transitie verder helpen.

De voornaamste aanbevelingen uit het rapport zijn:

- verbeter de aansluiting van opleidingen en arbeidsmarkt: richt die minder op sectoren, meer op vaardigheden en maak deze flexibel;
- signaleer tijdig welke groepen er achterblijven (zoals middenkader), zodat tijdig om- en bijscholingsmodules kunnen worden aangeboden;
- focus op kwalitatieve verschuiving van werkinhoud in plaats van aantallen arbeidsplaatsen en op circulaire 'hubs' in de regio;
- zorg ervoor dat het eigenaarschap van de human capital-agenda's helder wordt belegd. Voor een sociale en inclusieve arbeidsmarkt is een actieve benadering nodig, samen met werkgevers en vakbonden: maak helder welke stakeholders (kennisinstellingen, (lokale) overheden, werknemers en bedrijven) op welke momenten waarover met elkaar overleggen, en door wie welke activiteiten worden ondernomen.

Bron: 'Transitie is Mensenwerk, Arbeid als factor in de circulaire economie'.

3 Beleidscontext provincie Overijssel

3.1 Transitie naar circulaire economie

In het coalitieakkoord 2019-2023 van de provincie Overijssel is in de opgave 'Krachtige economie' de ontwikkeling naar een circulaire economie opgenomen. Op 26 september 2018 is het programma 'Overijssel Circulair in 2050' door PS vastgesteld. Samen met de Economic Board, VNO NCW Midden en Bouwend Nederland heeft de provincie Overijssel het initiatief genomen om de Nationale Transitieagenda's te vertalen naar de Regionale Transitieagenda's (RTA's). Ook in het kader van de Regio Deals is circulaire economie een van de belangrijkste thema's. Op 3 juni 2020 is het statenvoorstel 'Circulaire economie 2020-2023' aangenomen. Daarin zijn de kaders en het investeringsbudget van 5 miljoen vastgelegd voor het programma 'Overijssel Circulair in 2050'. In het Uitvoeringsprogramma Circulaire economie 2020-2023 is de provinciale bijdrage aan deze transitie weergegeven. In 2020 is een start gemaakt aan de uitvoering van de RTA's.

Op 22 juni 2021 stuurde GS een brief aan PS over de voortgang van het Uitvoeringsprogramma Circulaire economie 2020-2023 waarin over de voortgang van het uitvoeringsprogramma in het algemeen wordt gerapporteerd en over de voortgang van de regionale transitieagenda's. Daarnaast zijn RTA-overstijgende thema's verkend die van belang zijn voor de transitie naar een circulaire economie: monitoring, inkoop, onderwijs & arbeidsmarkt, regelgeving en gedragsverandering.

Gedeputeerde Staten van Overijssel hebben het Uitvoeringsprogramma Circulaire Economie 2020-2023 geactualiseerd¹⁰. Met deze jaarlijkse actualisatie brengen Gedeputeerde Staten de voortgang van de gestelde doelen en acties in beeld en stellen deze bij op basis van de ervaringen en ontwikkelingen in het afgelopen jaar en de verwachtingen van de toekomst. Daarbij maken zij gebruik van de opbrengst uit de bestuurlijke gespreksronde met vertegenwoordigers uit de verschillende sectoren rond de Regionale Transitieagenda's. Gedeputeerde Staten informeren Provinciale Staten over de voortgang en sturen ook de eerste Overijsselse Circulaire Economie Rapportage (OCER) mee. In navolging van de landelijke Integrale Circulaire Economierapportage (ICER) is in de OCER in kaart gebracht wat we op dit moment weten over de transitie naar een circulaire economie in Overijssel.

De focus in het uitvoeringsprogramma ligt daarbij op projecten waar/die:

- de provincie nadrukkelijk kan ondersteunen (stimuleren), netwerken kan verbinden en
- bedrijfsleven, kennisinstellingen en andere samenwerkingspartners kan inspireren door goede voorbeelden op het podium te zetten;
- overstijgend zijn aan de Regionale Transitieagenda's (cross-overs);
- rekening houden met de knelpunten en belemmeringen die op meerdere RTA's spelen;
- samenwerking initiëren, bevorderen of versnellen binnen de keten;
- bijdragen aan de reductie van het gebruik van primaire niet-hernieuwbare grondstoffen;
- bijdragen van CE aan de reductie van CO₂ en daarmee aan het behalen van de klimaatdoelstellingen en het programma klimaatadaptatie.

¹⁰ <https://overijssel.notubiz.nl/modules/1/Ingekomen%20stukken/680509>

3.2 Regionale TransitieAgenda's Circulaire Economie

De basis voor de provinciale uitvoering zijn de RTA's, die met de partners uit de verschillende sectoren zijn gemaakt. Bij de uitvoering zoekt de provincie naar verbinding. Dat betekent niet alleen dat ketenprojecten de voorkeur hebben boven projecten die zich op losse schakels richten, maar ook dat de provincie:

- de doelen realiseert door deze te integreren in de eigen opgaven en de opgaven die de provincie met de partners uitvoert, bijvoorbeeld de Regiodeals, de Woonkeuken en de Woonagenda's;
- bestaande netwerken samenwerkingsverbanden benut en versterkt en de vorming van en nieuwe stimuleren, zoals BouwCirculair, Texplus, Dutch Circular Polymer Valley en The Protein Cluster;
- aansluiting zoekt met de Nationale Transitieagenda's, bijvoorbeeld met de programma's CESI (Circulaire Economie Slimme maak-Industrie) en het actieplan 'Toepassen Kunststof Recycklaat';
- aansluiting zoekt bij de Green Deal en nationale (co)financieringsprogramma's. Daarvoor heeft de provincie een integrale scan gemaakt op de aansluiting tussen de RTA's en de Green Deal programma's en beleidsvoornemens voor de komende periode. Deze wordt beschikbaar gesteld aan de partners. Daarnaast zijn de kansen voor circulaire economie uitgewerkt in de strategische innovatie- en investeringsagenda (SIIA) gezamenlijk met Gelderland.

3.3 Overijsselse Circulaire Economie Rapportage

Transitie in Overijssel: toenemende aandacht voor circulariteit

- Op de transitiecurve bevindt de provincie Overijssel zich duidelijk in de eerste fase, het voortraject waarin vooral sprake is van experimenten. Dit komt in deze OCER tot uiting bij zowel onderzoek onder inwoners, bedrijven en overheden, als bij de RTA's.
- Inwoners van Overijssel hebben wel aandacht voor duurzaamheid en circulariteit, maar kunnen/willen dat nog maar in beperkte mate vertalen naar hun gedrag. Dat komt onder meer doordat circulair gedrag (vooralsnog) duurder is dan het gebruikelijke (lineaire) gedrag.
- Bedrijven en overheden hebben in groeiende mate aandacht voor circulariteit, maar ook daar vertaalt dat zich nog maar in beperkte mate in circulair handelen. Dat komt onder meer door gebrekkige kennis, zo blijkt uit onderzoek onder Overijsselse gemeenten. Bij bedrijven zien we aandacht voor circulariteit terug in onder meer een toename in subsidieaanvragen waarin circulariteit een rol speelt en in steeds meer netwerken waarin bedrijven, overheden en kennisinstellingen gezamenlijk over circulariteit praten én doen (vooral via pilots).

Overijsselse RTA's: learning-by-doing vooral gericht op recycling

- De Overijsselse RTA's zitten nog in een voortraject, met vooral experimenten van een aantal koplopers rondom circulariteit. Er is vooralsnog beperkt inzicht in de daadwerkelijke reductie van primaire grondstoffen. De focus ligt in dit stadium vooral op learning-by-doing: er is veel aandacht in de RTA's voor samenwerking/netwerken/pilots. Daarbij ligt de nadruk op ketensamenwerking (bijvoorbeeld in kunststof, bouw/infra en textiel). Tegelijkertijd zijn er wel duidelijke verschillen in de aanpak per RTA/sector.
- Binnen de mogelijke R-strategieën ligt de nadruk voornamelijk op recycling, en dus laag op de R-ladder. In bepaalde branches, zoals infrastructuur, is hier van oudsher veel aandacht voor. Verwaarden van reststromen (recycling) wordt gezien als economisch interessant.
- Er is minder aandacht voor meer hoogwaardige R-strategieën zoals het verminderen van grondstoffengebruik (reduce) en levensduurverlenging (rethink/reduce). De uitdaging van het toepassen deze laatste strategieën ligt vaak op het technische vlak, maar ook organisatorisch of sociaal. Samenwerking is geboden.
- Er lijkt in de meeste RTA's nog weinig aandacht voor de vraag hoe reductie van primaire grondstoffen tot verminderde milieu-impact leidt, en in het verlengde daarvan op de internationale keten. Dat hangt waarschijnlijk samen met het stadium waarin de RTA's/sectoren zitten en de beperkte invloed op internationale ketens.
- Monitoring van de voortgang blijkt lastig: voor sommige RTA's zijn sectorspecifieke doelen in de vorm van KPI's geformuleerd die als basis kunnen dienen voor de monitoring, andere zijn nog zoekende. Er wordt landelijke gewerkt aan een operationalisering van de brede doelstelling naar meer concrete doelen per productgroep/sector, dat zal helpen te komen tot een goede monitoring van de voortgang per RTA.
- De provincie heeft een duidelijke rol als aanjager/facilitator van de transitie. De RTA Infra is hierin de uitzondering als (voornamelijk) directe uitvoerende instantie.
- Bouw en landbouw zijn de grootste sectoren als het gaat over het totale volume aan materiaalengebruik.

3.4 Best practices

Groene Mineralen Centrale

In de Groene Mineralen Centrale worden organische reststromen beschouwd als een bron van nutriënten, organische stof en energie. Op de Groene Mineralen Centrale werkt het bedrijfsleven samen met kennisinstellingen en overheid aan de ontwikkeling van nieuwe concepten voor de duurzame ver- en bewerking van mest en organische reststromen en de productie van mineralen, biogas en schoon water. Het sluiten van kringlopen en het bieden van een duurzame oplossing voor het overschot aan nutriënten staan hierbij centraal.

Bron: <https://www.groenemineralencentrale.nl/nl>

Stichting BEON

De Stichting BEON in Enschede is een samenwerkingsverband van 25 bedrijven en kennisinstellingen op het gebied van biograndstoffen en duurzame energie in Oost-Nederland. BEON maakt onderdeel uit van de Alliantie Nieuwe Energie Overijssel (NEO) en is mede-ondertekenaar van het Gelders Energie Akkoord (GEA), en zet zich in voor het bereiken van de regionale energie- en klimaatdoelstellingen.

Bron: <https://www.stichtingbeon.nl/>

Circulair Ondernemen Award

De Regio Zwolle wil voorlopen in de transitie naar een circulaire economie. Deze transitie is hard nodig en biedt tegelijk kansen voor bedrijven. In samenwerking met de Economic Board Regio Zwolle en de provincie Overijssel reikt DORZ jaarlijks de Circulair Ondernemen Award uit. Zo krijgen circulaire koplopers in de Regio Zwolle een podium en kunnen zij andere bedrijven inspireren. Het circulaire verhaal krijgt jaarlijks steeds meer aandacht doordat de winnaar de circulaire boodschap zoveel mogelijk uitdraagt.

Bron: <https://dorz.nl/award/>

Stichting kiEMT

De Stichting kiEMT (kennis en innovatie Energie en Milieu Technologie) is ongeveer twee decennia geleden in Arnhem ontstaan op initiatief van enkele energie- en netwerkbedrijven en de toenmalige bedrijven AkzoNobel en BASF op het industrieterrein Kleefse Waard in Arnhem. kiEMT heeft zich ontwikkeld tot Energy Valley van de provincie Gelderland (vergelijkbaar met Food en Health Valley) en het grootste Europese MKB-innovatienetwerk voor energie- en milieutechnologie met ruim 200 (hoofd)participanten. Kiemt werkt als vliegwiel voor de (toekomstbestendige) economie in Oost-Nederland door het versnellen van innovaties op het gebied van klimaat- en energietransitie en circulaire economie. kiEMT faciliteert, ondersteunt en adviseert bedrijven, lokale overheden en onderwijs- en onderzoeksinstituten (Triple Helix) bij complexe vraagstukken. De activiteiten van kiEMT bestaan uit kennisdeling, samenwerkingsprojecten, inhoudelijke en netwerkevenementen, waardoor Oost-Nederland landelijk en internationaal op de kaart wordt gezet. Op initiatief van kiEMT en VNO-NCW Midden geven 12 partners vorm en inhoud aan het CE-programma CIRCLES (Circular Lifecycle Economy Solutions).

Bron: <https://www.kiemt.nl/>

Koninklijke Auping en Overijssels Fonds Circulaire MKB

Het Deventer familiebedrijf Koninklijke Auping (1888) heeft enkele jaren geleden de kantoren en drie productielocaties in Deventer en Eindhoven geconcentreerd op één nieuwe locatie in Deventer. In nauwe samenwerking met de Hamburgse Cradle to Cradle-goeroe Michael Braungart is een LEAN en C2C productieproces ontwikkeld, waarmee 90 % aardgas en 30 % elektriciteit ten opzichte van de oude fabriek(en) wordt bespaard. Bovendien is de productie van onderdelen uit het verdere buitenland gereshored en vindt vergaande afvalrecycling (o.a. van matrassen) plaats. De spraakmakende casus van Koninklijke Auping is een stimulerend voorbeeld voor andere MKB-bedrijven, die de stap naar een circulaire productieproces willen maken.

Op basis van de ervaringen van Koninklijke Auping en naar model van de Deventer NV Bergkwartier. Maatschappij tot stadsherstel zou een **Overijssels Fonds Circulaire MKB** de noodzakelijke CE-versnelling op het gebied van circulair produceren en de energietransitie van MKB-bedrijven kunnen opleveren. Het gedachte is dat de **Overijssels Fonds Circulaire MKB** wordt gevoed vanuit pensioenfondsen, grootbanken, investeringsfondsen, Rijks- en provinciale fondsen, private beleggers en crowdfunding, en dat de financiële middelen revolverend worden ingezet. Dit past ook goed bij recente ideeën van MKB-Nederland om van de Volksbank een MKB-bank te maken.

WaardeRing

Spullen en materialen die vrijkomen aan de 'achterkant' van het kringloopbedrijf zijn het vertrekpunt. Hiervoor worden nieuwe, hoogwaardige toepassingen gezocht. Arbeidstrainingscentra van praktijkonderwijs en voortgezet speciaal onderwijs (vso) zetten zich in om tot hoogwaardige toepassingen te komen, zoals het creëren van mono-stromen door sorteren en demonteren. Om tot nieuwe toepassingen te komen, wordt samengewerkt met het regionale mkb en voeren mbo- en hbo-studenten onderzoeks- en ontwerp opdrachten uit. Opscaling van stromen is inzet van de samenwerking met de milieustraat (ROVA). Steeds meer projecten zijn op kleine schaal opgestart en succesvol. Kenmerkend voor WaardeRing is dat het geen fysiek ambachtscentrum is, maar een samenwerking van bedrijven en organisaties, die hun mensen en locaties inzetten en zo een circulair ambachtsnetwerk vormen. Het voordeel hiervan is dat WaardeRing meteen van start kon gaan met de doelen en ambities.

Bron: <https://waarde-ring.nl/wat-is-waardering/>

Groene Cirkels

Groene Cirkels bestaat uit een uitgebreid netwerk van innovatieve bedrijven, kennisinstellingen, overheden en maatschappelijke organisaties. De partners werken gezamenlijk aan duurzaamheidsoplossingen, waarbij de natuur een belangrijke rol speelt. Zo brengen we de natuur en economie beter in balans en dragen wij actief bij aan een betere leefomgeving, een circulaire economie en een gezonde toekomst.

Bron: <https://www.groenecirkels.nl/>

De circulaire kickstart

De Circulaire Kickstart ondersteunt bedrijven en organisaties bij het naar boven halen van circulaire kansen en zet deze vervolgens om naar de praktijk van alledag. Daarbij ook rekening houdend met de businesskant. Geen dikke rapporten, maar wel een pragmatische aanpak gericht op het concreet realiseren van circulaire businesskansen.

Een regulier Kickstart-traject bestaat uit de volgende hoofdstappen:

- Inzichtelijk maken van grondstof-, materiaal- en afval-/reststromen in uw bedrijf of organisatie;
- Beoordelen van deze stromen en selecteren van de meest interessante 'circulaire businesskans';
- Uitwerken van de kans naar een concreet eindresultaat.

Bron: <https://rvnhub.nl/producten/circulaire-kickstart/>

4 Rol sociale partners

4.1 Actieve rol voor sociale partners

Het Rijk heeft een uitvoeringsplan voor de circulaire economie gemaakt op basis van inbreng bedrijfsleven en andere organisaties. Een belangrijk vehikel is het Versnellingshuis: dit is een samenwerking tussen I&W, MVO-Nederland, VNO-NCW en MKB-Nederland. Doel is om doorbraakprojecten te starten die een wezenlijke versnelling moeten brengen in de circulaire economie. Er zijn drie projecten gestart, te weten chemische recycling van kunststoffen, recycling van textiel en matrassen. VNO-NCW concentreert zich op dit onderdeel van het Versnellingshuis. Daarnaast worden door de regionale verenigingen en MVO-Nederland individuele ondernemers praktisch geholpen, o.a. met het project Groene Groeiers.

FNV publiceerde in 2021 het 'Vergroening van de economie: duurzame ontwikkelingsdoelen en de rol van vakbeweging'. Daarin wordt aandacht besteed aan het 'Circular jobs initiative' die aan een positieve overgang werkt voor werknemers en de maatschappij. Daarbij worden drie belangrijke elementen genoemd:

1. vaardigheden;
2. kwaliteit van werk;
3. inclusieve arbeidsmarkt.

In deze publicatie wordt benoemd wat vakbonden en andere sociale partners kunnen doen:

- creëer toegangsmogelijkheden tot leven lang leren;
- zorg voor sociale bescherming en collectieve overeenkomsten in krimpende, groeiende en opkomende sectoren;
- schets transitiepaden voor werknemers op basis van structurele veranderingen in het aanbod van opleidingen en onderwijs (met ene LLL-traject), ook voor mensen die buiten de arbeidsmarkt staan;
- creëer nieuwe financieringsmogelijkheden of maak gebruik van bestaande fondsen om werk en werkplekken meer circulaire en inclusief te maken.

Het Groene Brein en de Goldschmeding Foundation hebben het initiatief genomen voor het programma 'Sociaal Circulair' waarin de verbinding wordt gelegd tussen wetenschap, ontwikkeling en toepassing van de maatschappelijke veranderingen die nodig zijn voor de transitie naar een circulaire economie.

De 'Krachtenkaart circulaire economie' van het Interprovinciaal Overleg (IPO) en het koersdocument 'Ondernemen voor brede welvaart' van VNO-NCW en MKB Nederland onderschrijven het belang van een goede aansluiting van onderwijs en arbeidsmarkt voor de transitie naar een circulaire economie. Ook in EU-verband wordt gewerkt aan het "ondersteunen van de overgang naar een circulaire economie door middel van de vaardighedenagenda, het komende actieplan voor de sociale economie, het pact voor vaardigheden en het Europees Sociaal Fonds Plus".

Tata Steel Nederland en vakbond FNV

In de afgelopen jaren was Tata Steel Nederland (TSN) in de IJmuiden regelmatig onderwerp van discussie vanwege overlast in de omgeving en gezondheidsproblemen door de uitstoot van CO₂, stikstof, PAK's, stof en roet, lood, geur en lawaai. Mede naar aanleiding van alarmerende onderzoeken van GGD Kennemerland en RIVM heeft TSN besloten om de CO₂-uitstoot te verminderen door over te stappen van staalproductie op basis van kolen naar CO₂-neutrale staalproductie waterstof. In december 2020 verscheen het 'Strategisch Plan 2020-2050. Naar een toekomstbestendige staalindustrie IJmuiden' van de Werkgroep Zeester. In mei 2021 presenteerde TSN de 'Roadmap+, versneld naar een betere leefomgeving'. Eind 2021 verschenen twee belangrijke rapporten van TSN én FNV, en het plan van aanpak 'Naar een gezonde leefomgeving in de IJmond. Aanpak voor het de beperken van de luchtverontreinigende emissie van Tata Steel Nederland van het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat. Met name opvallend is de actieve rol van de vakbond FNV en van de onlangs gepensioneerde FNV-bestuurder Roel Berghuis in het bijzonder. Berghuis werkte in de periode 1975-1992 als smelter bij Hoogovens en werd een actief vakbondslid. Als FNV-bestuurder heeft hij zich actief ingezet voor de vergroening en een drastische strategische koerswijziging bij TSN.

Bron: Haalbaarheidsstudie klimaatneutrale paden TSN IJmuiden; Roland Berger, november 2021

5 Wat adviseert SER Overijssel

5.1 Hoofdadviezen

De transitie naar een circulaire economie bevindt zich op een belangrijk kantelpunt. Om in de opwaartse lijn te blijven, is het van belang dat plannen, experimenten en leertrajecten zich gaan vertalen in aansprekende resultaten en leereffecten: van de overheden wordt verwacht dat ze sturing geven aan de versnelling. De overheden, waaronder ook de provincie Overijssel, hebben gekozen voor een lerende transitieaanpak, gezien de lange transitieperiode en de omvang en complexiteit van deze transitie. Een continue vorm van dialoog met alle stakeholders is bij deze lerende aanpak van belang en dit vraagt een open en kwetsbare opstelling.

Tijdens het onderzoek en consultaties in het kader van het adviestraject van de SER Overijssel is onderzocht welke stappen genomen kunnen worden om de transitie te versnellen. Er zijn positieve reacties gegeven op de ontwikkelingen in Overijssel. Binnen een korte periode is de provincie Overijssel gelukt om uitvoeringsprogramma Circulaire Economie op te stellen, RTA's te faciliteren en een monitoringsinstrument op te richten. Bij het opstellen van het programma Circulaire Economie zijn een aantal RTA-overstijgende thema's verkend die van belang zijn voor de transitie naar een circulaire economie: monitoring, inkoop, onderwijs & arbeidsmarkt, regelgeving en gedragsverandering. Deze zijn onderdeel van het uitvoeringsprogramma. Om tot de formulering van dit SER-advies te komen, is in overleg met experts gekeken naar de mogelijkheden om de transitie te versnellen en te verbreden. De adviezen zijn onderverdeeld in twee hoofdadviezen en zes deeladviezen (die gerelateerd zijn aan de hoofdadviezen).

Hoofdadvisie 'Stel de mens centraal in de transitie naar circulaire economie'

Stel de mens centraal in de transitie naar circulaire economie: breng de verbinding tussen ondernemerschap, technologie, sociaal domein (inclusieve samenleving), onderwijs, bewustwording en werkgelegenheid. Benut de sociale potentie van de circulaire economie. Geef werknemers, studenten, ondernemers, consumenten zeggenschap over de veranderingen.

Hoofdadvisie 'Sluit regionale convenanten circulaire economie voor impactvolle productgroepen'

Sluit convenanten op basis van gelijkwaardigheid met betrokken partners in Overijssel, waaronder het brede mkb, waarin alle partners aangeven wat ze extra moeten doen om de gezamenlijk gestelde doelen te bereiken rondom de impactvolle productgroepen uit de nationale transitieagenda en die te vertalen naar de Regionale Transitieagenda's (RTA's) en de dwarsdoorsnijdende thema's (DDT's), daarbij de coördinatiegroep het proces laten organiseren en de uitvoering bij de ondertekenaars te laten. Dit proces vanuit de provincie te faciliteren met een Overijssels Fonds Circulair MKB (eventueel naar model van Gelders Perspectiefonds) met een leendeel en een subsidiedeel, met als eindresultaat het bereik van bijvoorbeeld 20% Overijssels bedrijfsleven door deze convenanten.

5.1.1 Stel de mens centraal in de transitie naar circulaire economie

De transitie naar een circulaire economie bevindt zich op een belangrijk kantelpunt. In het uitvoeringsprogramma van de provincie en tijdens de gesprekken met experts voor het SER-advies ligt de focus met name op thema's als materiaalgebruik, circulair inkopen, circulair ontwerpen, netwerksturing, marktprikkels en dergelijke. Minder aandacht is er voor sociale thema's binnen de circulaire economie. Er wordt nog weinig nagedacht over de implicaties van de circulaire economie voor de mens: wat betekent de transitie bijvoorbeeld voor de toekomst van de banen, welke vaardigheden en competenties worden gevraagd en wat is de invloed van de circulaire economie op onze samenleving, bijvoorbeeld op het gedrag van consumenten? Om te waarborgen dat het toewerken naar een circulaire economie een positieve invloed heeft op de samenleving, dient er meer aandacht te komen voor de rol van de mens binnen de circulaire economie.

In de deeladviezen stelt de SER Overijssel de factor mens centraal. De transitie naar een circulaire economie is mensenwerk, zo is in de titel van dit advies gesteld. Dat is een belangrijk uitgangspunt dat in alle aanbevelingen terugkomt. Mensen maken het verschil en kunnen de transitie bewerkstelligen in alle facetten van de verandering en de bedrijfsvoering: als werknemer, als ondernemer, als consument, als medewerker inkoop bij de provincie, als docent, als inwoner van Overijssel, als student en ga zo maar door.

5.1.2 Sluit regionale convenanten circulaire economie voor impactvolle productgroepen

Het Nederlandse circulaire-economiebeleid kent ambitieuze doelen: de halvering van het abiotische grondstoffengebruik in 2030 en het realiseren van een volledig circulaire economie in 2050. Deze doelen zijn echter nog onvoldoende concreet om effectief beleid te kunnen voeren. Het PBL stelt in de beleidsstudie 'Mogelijke doelen voor een circulaire economie' voor om enerzijds doelen te formuleren die zich richten op een circulair gebruik van grondstoffen. Anderzijds zijn er doelen nodig om ongewenste effecten van grondstoffengebruik in de hele productieketen tegen te gaan, zoals klimaatverandering, verlies van biodiversiteit en vervuiling van lucht, water en bodem. Door bij het formuleren van doelen naar een productgroep (bijvoorbeeld vleesproducten, elektronica of textiel) te kijken, is het mogelijk om te sturen op grondstoffengebruik en milieueffecten over de gehele levensduur van producten in de gehele productieketen. Circulariteitsdoelen zijn nodig om een efficiënt grondstoffengebruik te bevorderen. Effectdoelen per productgroep zijn nodig om ongewenste effecten van grondstoffengebruik tegen te gaan.

Landelijk wordt nagedacht over het doelenproces als uitwerking van de aanbevelingen van het PBL. Dit proces wordt op termijn vertaald naar de regionale routekaarten. De SER Overijssel adviseert de provincie Overijssel om in dit proces voorop te lopen. Het advies is om zoveel mogelijk betrokkenheid te organiseren door regionale convenanten te sluiten. Deze convenanten dienen gericht te zijn op de impactvolle productgroepen uit de Nationale Transitieagenda.

5.2 Deeladviezen

De twee hoofdadvisen zijn met elkaar verbonden door de deeladviezen die gerelateerd zijn zowel met de menselijke kant van de transitie ('stel de mens centraal in de transitie naar circulaire economie' als met de sturingskant van de transitie ('sluit regionale convenanten voor impactvolle productgroepen'). In de deeladviezen worden verschillende aspecten behandeld die in de ogen van de SER Overijssel belangrijk zijn voor de invulling van de rol van de provincie Overijssel in de versnelling en verbreding van de circulaire economie. Bij de deeladviezen worden verschillende voorbeelden genoemd, o.a. uit het Inspiratieboek circulaire activiteiten dat in opdracht van het PBL door Royal HaskoningDHV opgesteld is¹¹.

Deeladvies 'Benut sociale potentie van circulaire economie'

Stel de mens centraal bij het opstellen van de regionale convenanten. Besteed daarbij aandacht aan goede en eerlijke arbeidsvoorwaarden, -inhoud, -omstandigheden en -verhoudingen (kwaliteit van arbeid) en (mede)zeggenschap in de (nieuwe) deelsectoren, die relevant zijn voor de circulaire economie en verbindt deze ook met de regionale human capital agenda's.

Stimuleer ondernemerschap en ontwikkeling van ondernemersvaardigheden om sociale en technologische innovatie toe te passen, bijvoorbeeld door een voucherregeling ter ondersteuning en/of versnelling van circulair business concepten.

Deeladvies 'Geef sturing en stel kaders'

Geef sturing aan versnelling en blijf ruimte bieden voor pilots: bepaal met kaderstelling, doelformulering en organisatievorm hoe deze fase er concreet uit gaat zien, wie welke rol daarin moet nemen en welke rol van de overheid hierbij aansluit. Blijf de groeiende groep enthousiaste partijen, die werken aan een circulaire economie in de provincie, mobiliseren door het opstellen van regionale convenanten. Provincie zou middels een stappenplan / ladder kaders kunnen bepalen om circulariteit dichter bij ondernemers te krijgen en hen ondersteunen bij het starten met een eerste stap richting circulair ondernemen.

Deeladvies 'Maak de doelstellingen specifiek en concreet en blijf investeren in monitoring en evaluatie'

Vertaal de doelen uit het doelenproces dat nu nationaal wordt uitgevoerd, voor de Overijsselse transitieagenda's naar concrete Overijsselse doelen. Loop voorop bij de implementatie van de regionale aanpak voor het landelijke doelenproces voor impactvolle productgroepen. Ondersteun lerende netwerken binnen circulaire economie.

Ontwikkel de Overijsselse Circulaire Economie Rapportage (OCER) door zodat deze rapportage in de toekomst ook dienst zou kunnen doen als thermometer en sturingsinstrument om te sturen op het doelbereik, vergelijkbaar aan de systematiek van de Klimaat- en Energieverkenning (KEV).

¹¹ <https://www.royalhaskoningdhv.com/nl-nl/nederland/nieuws/nieuwsberichten/de-22-beste-regionale-voorbeelden-voor-een-circulaire-economie/10975>

Deeladvies 'Stimuleer kennisuitwisseling en ketensamenwerking'

Investeer in extra menskracht met de benodigde kennis en vaardigheden om het transitieproces goed te kunnen begeleiden, waaronder transitieadviseurs binnen de bestaande netwerken waarin sociale partners, natuur- en milieufederaties en kennisinstellingen zijn betrokken, zodat het coalitiebrede verantwoordelijkheid wordt, en leg het voor een langere periode vast.

Blijf investeren in regionale hubs (Living Labs) en een landsdelige hub (CIRCLES) om kennis zo optimaal mogelijk te ontsluiten en de ondernemers gericht te benaderen. Bied ondersteuning zodat de kennis zo optimaal mogelijk gedeeld wordt. Maak extra middelen vrij om kennis toegankelijk te maken voor mkb-bedrijven. Laagdrempelig ontsluiten van kennisinfrastructuur is daarbij belangrijk. Stimuleer sector overstijgende samenwerkingen. Bedrijven hebben elkaar op het gebied van energie, kennis en ook (rest)producten veel te bieden. Stimuleer dat de koplopers partners in hun netwerk (bijvoorbeeld toeleveranciers) ook meekrijgen in het circulaire denken. Het programma Circulaire Fabrieken in de Cleantech Regio maakt gebruik van de biovoice-aanpak uit de Regio Deal West Brabant. Dit zou bijvoorbeeld uitgebouwd kunnen worden naar heel Overijssel.

Deeladvies 'Gebruik provinciale instrumenten om doelen te realiseren'

Stem wet- en regelgeving, vestigingsvoorwaarden en vergunningen af op circulaire economie. Geef meer bekendheid aan de initiatieven die ondersteund worden door de provincie. Zorg dat de koplopers meedenken hoe het peloton mee te krijgen door bijvoorbeeld een draaiboek of stappenplan zodat er ook beginstappen voor de middengroep concreet en zichtbaar worden. Bedenk incentives om meer mkb-bedrijven te betrekken (zoals bijvoorbeeld Rond Ondernemen).

Richt inkoop- en aanbestedingsbeleid circulair in, hierbij moet veel meer gekeken naar waarde-toevoeging. Benoem niet alleen wensen maar stel ook verplichte doelen met betrekking tot circulariteit (pas true-pricing methodieken toe). Verbreed de toepassing van launching customerhood voor circulaire innovaties en jaag aan dat vanuit de 4 O's de rol van launching customer wordt opgepakt.

Richt een Overijssels Fonds Circulair MKB in naar voorbeeld van of samen met Gelderland (Gelders Transitiefonds). Vooruitlopend op nationale fondsen een Overijsselse of Oost-Nederlandse transitiefonds is gewenst, waarin aan de voorkant publiek en privaat kapitaal bij elkaar worden gebracht.

Deeladvies 'Creëer draagvlak bij consumenten en producenten'

Ontwikkel een integrale communicatiestrategie in samenwerking met betrokken partners, gericht op het vergroten van kennis en draagvlak bij consumenten en producenten, met heldere handelingsperspectieven en gebruikmakend van gedragsinzichten. Het zou bij kunnen dragen om een regionaal platform te hebben (in een bestaande structuur) waar kennis wordt verzameld en gedeeld.

5.2.1 Benut sociale potentie van circulaire economie

Het is van belang om niet alleen de technologische ontwikkelingen te stimuleren maar ook de organisatorische en sociale aspecten en human capital. Op dit moment wordt vooral nadruk gelegd op technologie: sociale innovatie is echter ook belangrijk. Provincie kan daarbij de verbinding tussen onderwijs en bedrijven meer stimuleren en ondersteunen. In potentie kan de circulaire economie verschillende soorten positieve sociale impact creëren, zoals kansen voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Maar dit gebeurt niet als een automatisch 'bijeffect' van de circulaire transitie. Circulaire businessmodellen kunnen sociale ongelijkheid soms vergroten als deze niet op de juiste manier worden ingericht. De provincie kan meer gebruik maken van de mogelijkheid om de circulaire transitie aan te grijpen om de verbinding te zoeken met de sociale kant van arbeid: inclusieve arbeidsmarkt, waardig werk, goede arbeidsvoorwaarden; en adequate belangenbehartiging en arbeidswetgeving door overheden en vakbonden. Om de sociale potentie van circulaire economie optimaal te kunnen benutten, is actieve sturing nodig via het arbeidsmarktbeleid van de provincie, waarbij organisaties en vakbonden betrokken worden. Sociale partners kunnen voorbeelden aandragen en aanbevelingen doen aan overheden over hoe de transitie kan worden gebruikt om kansen te creëren voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt alsook voor de bedrijven. Daarnaast kunnen lokale overheden actiever inzetten op de ontwikkeling van benodigde vaardigheden van deze groep, en een rol spelen in het koppelen van aanbod en vraag.

In het rapport 'Transitie is mensenwerk; arbeid als factor in de circulaire economie' (2021) wordt aanbevolen om aandacht te richten op de verschuiving van banen tussen en binnen sectoren (arbeidsmobiliteit) en de veranderende focus binnen bedrijven en zelfs binnen functies in plaats van te kijken naar aantallen arbeidsplaatsen. Het aantal banen is niet iets wat direct overheidsingrijpen vereist, omdat dit in lijn ligt met de algehele verwachte groei, terwijl de verschuiving tot wrijving zou kunnen leiden. De verschuiving moet goed worden gemonitord en begeleid, bijvoorbeeld door relevant om- en bijscholingsaanbod gericht op kennis en vaardigheden waar meer vraag naar ontstaat. Daarnaast kan de overheid met campagnes proberen nieuwe studenten richting bepaalde opleidingen te sturen waar veel behoefte voorzien wordt.

De factor arbeid is belangrijk voor de transitie naar de circulaire economie. Bij een circulaire economie ontstaan andere banen en zijn andere vaardigheden nodig. Circulair ontwerpen bijvoorbeeld vraagt om andere kennis van materialen. Als goederen hergebruikt worden, moeten er ook mensen zijn die die goed uit elkaar kunnen halen en waar nodig reviseren. Om de transitie naar een circulaire economie te kunnen maken, moeten de werkprocessen binnen de gehele bedrijfsvoering veranderen. Werknemers bij verschillende afdelingen zullen circulaire kennis, tools, samenwerkingsvormen en werkprocessen moeten kunnen toepassen. De CE-transitie vraagt om een andere werkwijze en daarmee andere vaardigheden en competenties. Verandering in bedrijven is afhankelijk van de mensen die er werken. Om de transitie naar een circulair bedrijfsmodel te kunnen maken, moeten bedrijven kunnen beschikken over menselijk kapitaal: de kennis, vaardigheden, competenties en het potentieel van werknemers. Werknemers moeten kunnen innoveren en circulaire werkprocessen en ketensamenwerking kunnen toepassen. Dit geldt in eerste instantie voor de professionals die de transitie in gang zetten en borgen in de organisatie, zoals duurzaamheidsmanagers. Maar het geldt in tweede instantie ook voor de professionals in andere beroepen, van financiën tot logistiek.

5.2.2 Geef sturing en stel kaders

De transitie van de huidige lineaire economie naar een circulaire samenleving omvat een systeemwijziging die bestaande structuren en machtsverhoudingen diepgaand verandert. Het is een veranderproces dat de bestaande manier van denken en handelen geleidelijk wijzigt onder invloed van op elkaar ingrijpende en elkaar versterkende grootschalige technologische, economische, ecologische, sociaal-culturele en institutionele ontwikkelingen. Een transitie leidt tot een verandering van de dominante wijze van denken (cultuur), de manier van organiseren (structuur) en de wijze van handelen (werkwijzen): een paradigmawisseling. Hierbij is sprake van een dynamisch evenwicht tussen de belangen en opvattingen van burgers, bedrijven, maatschappelijke instellingen en overheid. Allen zijn onderdeel van de bestaande lineaire aanpak en hebben daar dus ook invloed op.

In de expertmeetings van de SER Overijssel is opgemerkt dat veel energie ingestoken wordt in het aanjagen van het nieuwe circulaire denken. Tegelijkertijd is van belang om afstand te nemen van het traditionele denken: niet meer voor lineair kiezen maar voor circulair en daarbij niet-circulaire oplossingen te ontmoedigen. SER Overijssel wil benadrukken dat circulariteit veel zwaarder zou moeten wegen in keuzes dan lineaire oplossingen. Te denken valt aan sturend beleid: eisen stellen en aangeven wat echt niet meer gewenst is. Bij het destabiliseren en negatief waarderen van het oude systeem moet urgentie veel sterker, vinden experts. Op structureel vlak betekent dit dat de steun die er bestond voor lineaire initiatieven verdwijnt of zelfs dat er ontmoedigende regelingen tot stand komen. Voor de vervolgfase lijkt er vanuit belangenorganisaties voor een circulaire economie, de transitieagenda's en koplopers in het bedrijfsleven behoefte aan meer richtinggevende en regulerende sturing vanuit de overheid, ook gericht op de afbraak van de lineaire economie en het creëren van een gelijk speelveld voor circulaire initiatieven. Dat kan bijvoorbeeld via regelgeving en het beprijsen van milieuschade.

Voor een effectieve uitvoering is het nodig dat de sturingsstructuur of governance met partijen goed wordt ingericht. Het is belangrijk het gesprek te voeren over hoe de uitvoering van de transitie wordt belegd en wie welke rol en mandaat daarin heeft. Daarbij zou toegewerkt kunnen worden naar een meer integrale visie op de verschillende maatschappelijke opgaven en transities met duidelijke raakvlakken, waaronder in ieder geval de klimaat- en energietransitie, kringlooplandbouw en de bouwopgave en de stikstofopgave. Net als bij de aanbevelingen met betrekking tot de sociale aspecten van de circulaire economie (5.2.1) staat de factor mens centraal als het gaat om de governance bij deze transitie en destabiliseren van het oude lineaire denken: organisatiekracht van mensen is belangrijk.

5.2.3 Maak de doelstellingen specifiek en concreet en blijf investeren in monitoring en evaluatie

De doelstellingen voor 2030 en 2050 zijn vastgelegd: "50% minder verbruik van grondstoffen in 2030 en een economie zonder afval in 2050". Ze hebben tot dusver mobiliserend gewerkt voor de transitie. De provincie Overijssel sluit zich aan bij de landelijke doelstellingen. Tijdens de expertmeetings is door meerdere experts aangegeven dat er behoefte bestaat aan specifieke en afgebakende doelstellingen. SER Overijssel vindt dat abstracte doelen meer afstand creëren tot de praktijk. Doelen stellen betekent niet dat de provincie middelen zou moeten voorschrijven hoe deze doelen te bereiken. Voor een volgende fase in de transitie is het noodzakelijk deze doelstellingen te operationaliseren, zodat hierop kan worden gestuurd (zie ook de aanbevelingen van de SER-Reflectiegroep Circulaire Economie). Dit vraagt meerdere, specifiekere en concretere (tussen)doelen.

De circulaire economie is complex en niet eenvoudig te vatten in enkele indicatoren. Voor het publieke debat en met het oog op versnelling is het nodig om met enkele indicatoren de voortgang te kunnen uitleggen aan een brede groep betrokkenen. Naar voorbeeld van landelijke ICER heeft de provincie Overijssel een eigen rapportage opgesteld, de Overijsselse Circulaire Economie Rapportage (OCER). Deze rapportage kan fungeren als provinciaal monitoringsysteem om de voortgang van de circulaire economie te kunnen vaststellen. De genuanceerdheid en de uitgebreidheid van deze rapportage doet recht aan de breedte van de circulaire economie, en is momenteel een waardevol leerinstrument. Met de ontwikkeling van een set van aansprekende indicatoren, aanvullend op de nuance van de huidige monitoring, kan de OCER een krachtig instrument voor de versnelling maken. Ook bij deze aanbevelingen speelt factor mens een belangrijke rol: er is behoefte om in plaats van abstracte doelen meer houvast te bieden aan mensen die betrokken zijn bij de transitie.

Analyse van grondstofstromen is een manier om de huidige situatie visueel in kaart te brengen en inzicht in de verschillende stromen te verkrijgen. De provincie Overijssel maakte al in 2018 de eerste analyse. Het voorbeeld van de Grondstoffenatlas van de provincie Gelderland is één van de voorbeelden opgenomen in het Inspiratieboek Circulaire activiteiten. SER Overijssel ziet de actualisering en doorontwikkeling van de grondstoffenanalyse als een belangrijke instrument om inzichten te bieden voor de betrokken partijen.

5.2.4 Stimuleer kennisuitwisseling en ketensamenwerking

Voor systeeminnovaties, die een wezenlijk onderdeel vormen van de circulaire transitie, is verbinding tussen verschillende partijen nodig. Zoals bij de transitieagenda's, heeft de provincie een belangrijke rol verschillende actors bij elkaar te brengen om onderwerpen te bespreken en gezamenlijk tot vervolgstappen en oplossingen te komen. Om gedegen beslissingen te kunnen nemen is er zowel vanuit de overheid als vanuit andere partijen behoefte aan kennis. De overheid heeft een belangrijke rol in het laten ontwikkelen van breed beschikbare kennis, bijvoorbeeld door het uitzetten van onderzoek op diverse gebieden, van materiaalkennis tot circulaire financiering, die de transitie een stap verder kan brengen. Het is van belang om bedrijven c.q. sectoren meer bij elkaar te brengen. Bedrijven in verschillende sectoren kennen elkaar onvoldoende terwijl dat ze elkaar heel goed kunnen versterken op de verschillende onderdelen van circulaire economie. De reststroomafname uit de consumptie-industrie naar de landbouw is een voorbeeld, maar bijvoorbeeld ook de levering van energie door landbouw (biogas/stroom) aan de industrie. Verschillende voorbeelden worden genoemd in het artikel 'Circulaire economie in de landbouw; een overzicht van concrete voorbeelden in Nederland'¹²

Er wordt in de netwerken kennis en ervaringen gedeeld, er worden externe sprekers uitgenodigd die kennis komen overdragen. Er wordt bijvoorbeeld vanuit de lectoraten van hogescholen nagedacht hoe veel gericht gestuurd zou kunnen worden op het leren en hoe positieve effecten verklaard zouden kunnen worden. Een open leercultuur, waar je ook mislukkingen durft te benoemen, is in zo'n transitie van cruciaal belang om te voorkomen dat anderen hetzelfde opnieuw gaan uitvinden. Om meer mkb-bedrijven te betrekken kunnen verschillende instrumenten ingezet worden. In het eerdergenoemde Inspiratieboek wordt een voorbeeld van een gratis circulaire scan voor bedrijven genoemd. De SER

¹² <https://edepot.wur.nl/336217>

Overijssel ziet mogelijkheden in een soort 'ladder van circulair ondernemen met verschillende treden, waar bedrijven per trede samen vanuit netwerk verder kunnen groeien.

Experts benadrukken dat ambitie en aanbod met elkaar in verhouding gebracht zouden moeten worden. Regeling voor ketensamenwerking circulaire economie (RVO) was bijvoorbeeld zwaar overtekend. Dat betekent dat er grote behoefte is voor deze ondersteuning. Bedrijven, die bewust met de circulaire economie bezig zijn, trekken makkelijker jong personeel aan omdat met name jonge mensen bij zulke bedrijven willen werken. Zo vormen jonge mensen een prikkeling voor bestaande bedrijven om te veranderen.

Door gericht te investeren in specifieke hubs kan de provincie kenniscentra waar voldoende massa bestaat om de transitie te versnellen, stimuleren. Bovendien wordt er op die manier geïnvesteerd in aantrekkelijke banen in de regio wat mogelijk tot effect kan hebben dat een (groter) deel van de hoogopgeleiden in de regio blijft. Daarnaast is het belangrijk om met name in stedelijk gebied, waar een relatief grotere groei in circulaire activiteit wordt verwacht, te investeren in fijnmazige duurzame logistiek om op een verantwoorde manier te kunnen voorzien in de verwachte toename in logistieke bewegingen als gevolg van productgerelateerde diensten.

5.2.5 Gebruik provinciale instrumenten om doelen te realiseren

Overheden hebben meerdere instrumenten in handen om de transities te versnellen. Tijdens de consultaties in het kader van het SER-adviestraject is veelvuldig genoemd dat men vindt dat deze instrumenten nog onvoldoende of te vrijblijvend (zoals circulair inkopen) worden ingezet. Het huidige instrumentarium richt zich vooral op experimenteren en het stimuleren van nieuwe initiatieven (opkomend systeem) en nog nauwelijks op het uitdagen van de markt in het 'gevestigde systeem'.

De instrumenten die worden ingezet in het klimaatbeleid kunnen als voorbeeld dienen voor de circulaire economie. Een goed voorbeeld is de norm MilieuPrestatie Gebouwen (MPG). Door de MPG weten ondernemers dat de norm nu 1.0 is, maar dat deze in de komende jaren bijgesteld wordt naar beneden. De overheid vertelt op deze manier de markt niet 'hoe' de markt het moet doen, maar geeft richting en creëert daarmee een markt. Effectieve inzet van instrumenten stimuleert innovatie en creativiteit in de markt, belooft koplopers en activeert de achterblijvers. Het creëren van een markt en het veranderen van de spelregels is noodzaak voor een volgende stap in de circulaire economie. Nu wordt nog steeds traditionele manier van aanbesteden toegepast.

De SER Overijssel ziet mogelijkheden om wet- en regelgeving, vestigingsvoorwaarden en vergunningen nog meer af te stemmen op de doelstellingen van circulaire economie. Er is behoefte aan meer bekendheid over de initiatieven die door de provincie worden ondersteund. Door helder circulair aanbestedings- en inkoopbeleid kunnen bedrijven die circulaire producten en diensten leveren worden gestimuleerd. Tegelijkertijd kan het beleid dat hieraan ten grondslag ligt, dienen als een voorbeeld voor bedrijven die ook (meer) circulair willen inkopen. Marktpartijen die nieuwe (circulaire) producten en diensten willen ontwikkelen, krijgen over het algemeen te maken met innovatierisico. Door op te treden als launching customer, en bijvoorbeeld mee te financieren in de ontwikkeling of garant te staan voor een deel van de investering, kunnen bedrijven worden gestimuleerd meer risicovolle innovaties te doen. De SER Overijssel ziet graag nog verdere uitbreiding van de toepassing van launching customership

door de provincie Overijssel. In het eerdergenoemde Inspiratieboek wordt een voorbeeld van een launching customership voor circulaire producten bij de gemeente Leeuwarden genoemd.

Omdat circulaire economie vaak radicale innovaties vereist, is voor veel bedrijven het risico te groot om hier volledig op in te zetten, terwijl tegelijkertijd snelheid is geboden om de transitiedoelen te halen. De overheid kan een rol spelen door enerzijds partijen bij elkaar te brengen, zoals via het Versnellingshuis, en anderzijds te ondersteunen bij investeringen. Om de convenanten die in het hoofdadvisie aanbevolen worden geen papieren werkelijkheid te laten worden is er behoefte aan een Overijssels Fonds Circulair MKB in naar voorbeeld van of samen met Gelderland (Gelders Transitiefonds), waarin aan de voorkant publiek en privaat kapitaal bij elkaar worden gebracht.

5.2.6 Creëer draagvlak bij consumenten en producenten

Uiteindelijk zijn het bedrijven en huishoudens die met hun gedrag de beoogde veranderingen tot stand moeten brengen. De publiek-private samenwerking is dan ook een kracht van de huidige transitieaanpak. Het blijft wel een uitdaging om breder eigenaarschap te creëren voor deze transitie. Overheden moeten hier een sturende rol in pakken en zorgen dat de transitie samen met de andere actoren in goede banen wordt geleid. Duurzaam gedrag van mensen is essentieel voor het realiseren van de circulaire economie. De circulaire economie kan alleen bereikt worden als gedrag van burgers gericht is op het zo zuinig mogelijk gebruiken en het zo lang mogelijk in de keten houden van producten en materialen. Consumenten kunnen door producenten en retailers worden verleid om eerder hun product voor hergebruik, reparatie of renovatie aan te bieden, in plaats van het weg te gooien als afval. Daarin kan de provincie ondersteuning bieden door het omkeren van het standaardaanbod in een circulair aanbod om circulair gedrag makkelijker te maken.

Bedrijven kunnen op verschillende manieren meedoen aan de circulaire economie. De manier waarop organisaties circulair opereren verschilt. Het is van belang om werknemers mee te nemen in de visie en de duurzame en circulaire doelstellingen. Er zijn cursussen waarin medewerkers kunnen leren welke veranderingen er plaatsvinden door een circulaire werkwijze. Bijvoorbeeld op het gebied van afvalstromen en hergebruik van materiaal, maar ook de communicatie met klanten. Bewustwording en kennis van de circulaire handelswijze zorgt ervoor dat werknemers hun eigen rol in het proces kunnen pakken. Om een circulaire economie te kunnen versnellen zijn ook gedragsinterventies nodig, om zowel bedrijven als huishoudens te stimuleren om deel te nemen aan de circulaire economie. Kiezen voor duurzame producten moet de nieuwe standaard worden voor consumenten. Meedoen aan de transitie van een lineaire naar een circulaire economie betekent voor zowel bedrijven als huishoudens grote veranderingen in gedrag. Zelfs als mensen zelf hun gedrag willen veranderen, lukt dat niet altijd. Geef consumenten handelingsperspectief door campagnes op het vlak van levensduurverlenging van producten, door repareren, demonteren, opknappen en delen. De provincie Overijssel heeft een plan van aanpak opgesteld om in te zetten op gedragsbeïnvloeding breed in de maatschappij. De SER Overijssel adviseert om de acties gerelateerd aan gedragsbeïnvloeding goed op elkaar te laten aansluiten en goed te blijven monitoren. Hierbij zou een integrale communicatiestrategie kunnen helpen gericht op het vergroten van kennis en draagvlak bij consumenten en producenten, met heldere handelingsperspectieven en gebruikmakend van gedragsinzichten.

Bijlagen bij advies

**De transitie naar circulaire economie is
mensenwerk**

Bijlage 1: Verslag startbijeenkomst adviestraject

Datum	woensdag 19 mei 2021	
Aanvang	14.00 uur	
Locatie	video-vergadering	
Deelnemers	Henri de Groot	Kroonlid SER, hoogleraar Regionaal Economische Dynamiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam
	Claudia van Orden	Docentonderzoeker, hogeschool Windesheim, lectoraat Netwerken in een Circulaire Economie
	Caroline Rietbergen	Arbeidsmarktadviseur FNV, werkgroep arbeidsmarkt en scholing Klimaatberaad, werkgroep circulaire economie ministerie I&W, commissie duurzame ontwikkeling SER
	Marie-Louise van der Sande	Bestuurslid MKB Nederland Regio Zwolle, portefeuille Energietransitie en Circulaire Economie
	Coby Adema	Lid SER Overijssel, adviescommissie Circulaire economie
	Wilfred Beens	Lid SER Overijssel, adviescommissie Circulaire economie
	Ben Haarman	Adviseur SER Overijssel, adviescommissie Circulaire economie
	Harry Webers	Voorzitter SER Overijssel
	Aljona Wertheim	Secretaris-directeur SER Overijssel

Toelichting adviesaanvraag provincie

Op 24 maart 2021 ontving de SER Overijssel het verzoek advies uit te brengen over circulaire economie.

“De omschakeling naar een circulaire economie is niet alleen een technische, maar ook een sociaal-economische transitie. Een circulaire economie veronderstelt een fundamenteel anders omgaan met productie- en consumptiegoederen, waarbij hergebruik, reparatie, recycling en het gebruik van hernieuwbare grondstoffen zonder negatieve milieueffecten de norm worden. Naast technische innovatie vraagt dit om andere verdienmodellen (b.v. ‘product as a service’), ander gedrag en andere vaardigheden van ondernemers en werkgevers, het maatschappelijk middenveld en de consument.

In het verlengde van het nationale programma Circulaire Economie heeft de provincie ook gekozen voor een aanpak via transitieagenda’s met de sectoren. Deze Regionale Transitieagenda’s (RTA’s) zijn gemaakt door en met een voorhoede van vertegenwoordigers uit branche- en maatschappelijke organisaties, kennisinstellingen, OIC’s en koplopers uit het bedrijfsleven (zie samenvatting RTA’s). De provincie ondersteunt de transitie en de uitvoering van de RTA’s via het Uitvoeringsprogramma Circulaire Economie 2020-2023.

Onze adviesaanvraag Circulaire Economie is in de brief van 4 februari 2020 (kenmerk 2020/0026897) bij u aangekondigd in reactie op het Meerjarenplan van SER Overijssel. Zoals in die brief aangegeven hecht GS er belang aan dat in elk advies het perspectief van en het draagvlak bij de sociale partners wordt

verwerkt. Bij het thema Circulaire Economie komt daarin betekenis toe aan het Grondstoffenakkoord¹³, zoals mede ondertekend door werkgevers- en werknemersorganisaties. Sociale partners geven daarmee blijk ook zelf bij te willen dragen aan de transitie in hun eigen achterban. Ons verzoek is bij de beantwoording van onderstaande adviesvragen dat gezamenlijke commitment als basis te nemen.

Tegen deze achtergrond heeft GS aan de SER de volgende vragen gesteld:

1. Wat zou de provincie aanvullend kunnen doen om bedrijven (vanuit zowel werknemers als werkgevers invalshoek) en maatschappelijke partners te ondersteunen in deze transitie, gelet op de bestaande ondersteuning vanuit de middenstructuur van innovatieloketten en het landelijke programma en de vele en andere faciliteiten en initiatieven? (Bijvoorbeeld Versnellingshuis, RvO regelingen, Rabo CE challenge.)
2. Verwacht de SER Overijssel arbeidsmarkteffecten van de transitie Circulaire economie, en welke knelpunten zijn daar eventueel te verwachten? In het programma Arbeidsmarkt Overijssel, wil de provincie de ambitie inclusief, wendbaar en toekomstgericht realiseren. Eén van de opgaven is voldoende vakmensen voor onze provinciale opgaven, waaronder circulaire economie. Welke strategie/aanpak/prioriteiten zijn kansrijk om deze 'cross-overopgave' tussen beide programma's in 2023 te hebben gerealiseerd?"

In de voorbespreking van de SER-adviescommissie met de verantwoordelijke ambtenaar zijn de volgende afspraken gemaakt:

- De provincie heeft verschillende instrumenten ingericht voor de ondersteuning en de versnelling. Het is niet zinvol om steeds met nieuwe instrumenten aan te komen, maar te zoeken naar de mogelijkheden om de bestaande instrumenten en regelingen te kunnen gebruiken. En als er lacunes zijn, deze proberen in te vullen.
- Meerwaarde van het SER-advies ligt niet in een extra onderzoek, maar het gesprek organiseren met een brede middenveld zodat ook bedrijven, die niet in beeld zijn bij de provincie (de koplopers in één-op-één gesprekken). Daarmee reflecteert de SER Overijssel op de keuze om met deze koploperaanpak deze transitie in Overijssel te beginnen.
- Planning adviestraject: oktober/november 2021 gereed, gerelateerd aan de actualisering van de RTA's door de provincie.

Reflectie vanuit de landelijke SER en wetenschap

Twee cruciale concepten vanuit de wetenschap en ondertussen door bijna iedereen omarmt zijn brede welvaart en het transitie-denken. Transitie-denken is relevant voor toekomstige ontwikkelingen die heel onzeker en onvoorspelbaar zijn. Deze transitie wordt gekenmerkt door het feit dat er twee markten zijn waarin de transitie haar beslag moet krijgen en de regio daarover gaat: arbeidsmarkt en grondmarkt. Regio's hebben een zekere mate van controle over deze twee markten en er liggen netwerken in de regio's (kennisinstellingen, bedrijven, werknemers en de overheden). In de vorm van een dialoog is het mogelijk op te halen wat er nodig is om verdere concrete stappen te zetten specifiek voor de eigen regio.

---

¹³ Het Grondstoffenakkoord is de basis onder het nationale programma Circulaire Economie. VNO/NCW, MKB Nederland en FNV zijn onderdeel van de (kleine groep) initiatiefnemers. CNV en LTO zijn onderdeel van de lange lijst medeondertekenaars.

Volgens de Reflectiegroep circulaire economie (waarvan Henri de Groot lid is) is in veel sectoren nu de versnellingsfase aangebroken. De transitie bevindt zich op een belangrijk kantelpunt. Het beleid heeft tot nu toe goed gewerkt, maar urgentie en slagkracht schieten te kort voor de versnellingsfase (zie ook op <https://www.ser.nl/nl/actueel/Nieuws/circulaire-economie-op-kantelpunt>).

In 2016 bracht de landelijke SER het advies over circulaire economie uit (<https://www.ser.nl/nl/Publicaties/werken-aan-een-circulaire-economie>). De constante die in de wereldgeschiedenis zichtbaar is, is dat dit thema elke keer opkomt op het moment dat er geopolitieke spanningen zijn. Van belang is dat het onderwerp hoog op de agenda blijft staan zonder dat er geopolitieke spanningen zijn.

Wat opvalt, is dat er op het gebied van klimaattransitie, energietransitie veel scherpere afspraken zijn gemaakt, wat voor circulaire economie moeilijker is. Het onderwerp circulaire economie moet niet ondergeschikt raken aan klimaatambities. Circulaire economie en klimaat/energie hangen met elkaar samen maar zijn eigenstandige onderwerpen die een eigenstandige plek verdienen. Daarin zou het Rijk een heldere regie moeten voeren, maar wel in nauwe samenspraak met de regio. Wat de regio's van het Rijk mogen verwachten, zijn heldere kaders waarbinnen de regio's vervolgens een eigen invulling geven. Voor deze discussies zouden dialoogtafels heel nuttig kunnen zijn: wat zijn de concrete instrumenten die de regio's verder kunnen helpen, wat heeft het bedrijfsleven en wat hebben de werknemers nodig om hier concrete invulling aan te geven. Het PBL doet veel op dit gebied (<https://www.pbl.nl/publicaties/circulaire-economie-in-kaart>) om doelstellingen zo concreet en meetbaar mogelijk te maken.

Reflectie vanuit onderwijs en onderzoek

Drie onderwerpen worden in de discussie ingebracht:

- ketens in de circulaire economie;
- leren en circulaire economie;
- circulaire economie in het onderwijs.

Binnen lectoraat Netwerken in een circulaire Economie wordt gekeken naar het belang van ketens, onderzoek uitgevoerd naar netwerken van circulaire startups, ondernemingen, kennisinstellingen en overheid; wat zijn kritische succesfactoren, hoe kun je deze beïnvloeden. Er worden vragen bestudeerd zoals 'Mag ik als een circulaire onderneming met niet-circulaire ondernemingen samenwerken?' 'Wat laat ik van mezelf zien en vertrouw ik andere partners in die keten?'

De moeite waard is te noemen dat er voucherregelingen zijn voor ondernemers om initiatieven uit te werken omtrent circulaire economie. Deze regelingen zijn niet voor een groep ondernemers of een netwerk met ondernemers en andere partijen daarin. Voor de kleine mkb-bedrijven zijn grote aanvragen onbereikbaar, terwijl de voucherregeling juist voor deze bedrijven interessant is. Er wordt beaamd dat verschillende subsidieregelingen, zowel door de provincie, door het Rijk en door Europa ver van kleine mkb-bedrijven afstaan, terwijl de mkb- bedrijven de ruggengraat van de economie vormen qua omzet, stevigheid, continuïteit en aantal werkplaatsen die ze genereren. Grote bedrijven hebben de mankracht en de kennis om ingewikkelde subsidieaanvragen aan te kunnen en in te kunnen dienen en daardoor gaat het geld keer op keer naar de zelfde grote partijen. De mkb-bedrijven moeten daardoor uit hun eigen businessmodel financieren met veel minder mankracht en kennis.

Er wordt in de netwerken kennis en ervaringen gedeeld, er worden externe sprekers uitgenodigd die kennis komen overdragen. Vanuit het lectoraat wordt nagedacht hoe veel gericht gestuurd zou kunnen worden op het leren en hoe positieve effecten verklaard zouden kunnen worden. De monitoring zoals die er nu is, is vooral op resultaten en gedrag van consumenten en misschien zou zelfs daar meer op leren aangestuurd kunnen worden. Leren betekent ook leren van je mislukkingen. Een open leercultuur, waar je ook mislukkingen durft te benoemen, is in zo'n transitie van cruciaal belang om te voorkomen dat anderen hetzelfde opnieuw gaan uitvinden. Het is belangrijk om bij de jongsten in de samenleving daarmee te beginnen.

Er is veel positief veranderd op het gebied van de circulaire economie in het onderwijs. De huidige generatie studenten is meer betrokken bij de circulaire economie dan de vorige generaties. De studenten vinden het al veel gewoner en zelfs hip om tweedehands kleding of verpakkingsvrije shampoo te kopen.

Bedrijven, die bewust met de circulaire economie bezig zijn, trekken makkelijker jong personeel aan omdat met name jonge mensen bij zulke bedrijven willen werken. Zo vormen jonge mensen een prikkeling voor bestaande bedrijven om te veranderen.

In het onderwijs wordt vooral over de SDG's gesproken en minder over circulaire economie. Alle opleidingen van Windesheim zijn op dit moment bezig te inventariseren de van de SDG in de curricula. Van belang is dat de rijkheid aan initiatieven in het hoger en het middelbaar beroepsonderwijs ook naar het middelbaar en basisonderwijs door sijpelen.

Reflectie vanuit de werknemers

Er is aandacht voor circulaire economie onder werknemers. Het verschilt per sector. Binnen de FNV kan circulaire economie op een grote belangstelling rekenen. De sectoren industrie, bouw, agrarisch groen en dienstensector zijn al vergevorderd.

Voor de werknemers zijn de volgende aspecten van belang:

- zorg voor duurzame werkgelegenheid in de circulaire economie;
- zorg voor dat het werk veilig en gezond gedaan kan worden;
- zorg voor voldoende scholing en opleidingen op alle kwalificatieniveaus.

Vanuit het perspectief van werknemers betekent 'duurzaam' dat er genoeg aandacht is voor de kwaliteit van de arbeid, goede arbeidsvoorwaarden, beloningen, medezeggenschap, goede arbeidsomstandigheden, goede opleiding en ontplooiingsmogelijkheden voor de werknemers. Als men de transitie naar circulaire economie wil realiseren, vraagt het om kennisopbouw in de sector ook om inkomenszekerheid voor de werknemers en een veilige werkplek.

Veilig en gezond werken in de circulaire economie betekent dat de risico's voor de gezondheid en veiligheid van werknemers in kaart gebracht worden. De transitie naar circulaire economie zal moeten leiden tot aanpassingen in de instructies via bijvoorbeeld een verplicht instrument Risico-inventarisatie en -evaluatie en een instrument van de sociale partners de Arbo-catalogus.

Er wordt vaak gesproken over het bevorderen van de leercultuur voor de transitie naar de circulaire economie. Meestal gaat de aandacht vooral uit naar het hoger gekwalificeerd personeel. De vakbonden bepleiten dat er aandacht moet zijn voor het personeel op alle kwalificatieniveaus, een ook voor zzp'ers.

Hoe hoger het personeel opgeleid is hoe meer belangstelling er is voor aanvullende opleidingen of ontwikkelingsactiviteiten. In de sectoren waar vooral lager opgeleiden werken, wordt vaak gewerkt met het concept 'leerambassadeur': medewerkers, die een training of opleiding hebben gevolgd, worden ingezet om hun collega's te overtuigen om hun voorbeeld te volgen. Vakbonden pleiten in alle cao's voor middelen voor scholing en opleidingen voor de werknemers. Hiermee draagt men bij aan een duurzame inzetbaarheid. De sterke sectoren hebben voldoende middelen om dit zelf te organiseren. De transitie naar circulaire economie zou een sociale transitie moeten zijn.

In het uitvoeringsprogramma 'circulaire economie' van de provincie Overijssel wordt vooral aandacht besteed aan de technische kant van circulaire economie, net als in het Nationale uitvoeringsprogramma. De SER Overijssel zou vooral de werkgelegenheidsaspecten gerelateerd aan de drie eerder genoemde punten (duurzaam, veilig & gezond en opleidingen & ontwikkelingen) in het advies kunnen accentueren.

Reflectie vanuit de werkgevers

Bedrijven spelen een belangrijke rol in de vorm en inhoud van de economie, ook de circulaire economie. De urgentie van dit moment is het grote en groeiende tekort aan grondstoffen op alle gebieden, zowel de materiele grondstoffen als arbeid. Om dit probleem op te lossen en de ontwikkeling te versnellen, is samenwerking essentieel. Daarnaast is essentieel om gedragsverandering en de ontwikkeling in vaardigheden en verdienmodellen vorm en inhoud te geven.

In Overijssel zijn volgende drie belangrijke ontwikkelingen waarneembaar:

1. Een groep ondernemers is bezig om elkaar te helpen te versnellen naar de circulaire bedrijfsvoering. Er is een netwerk (ketensamenwerking) voor ontwikkeld om die versnelling te realiseren en het vertrouwen wat daar voor nodig is, te laten groeien. Deze bedrijven geven daarbij in de volle breedte, in die ketensamenwerking, gezamenlijk vorm en inhoud aan de circulaire bedrijfsvoering. Dat is begonnen met een samenwerking in Overijssel tussen 4 bedrijven en is inmiddels uitgegroeid tot een samenwerking van 20 bedrijven. Rabobank IJsseldelta is hier enthousiast over en heeft zich inmiddels als partner aangemeld.
2. Een ander initiatief in deze regio is de Ondernemersacademie, ontstaan vanuit de behoefte aan kennisontwikkeling en ontwikkeling van vaardigheden bij ondernemers. Dat gebeurt niet aanbod gestuurd maar vraag gestuurd: de ondernemers geven zelf aan waar de behoeftes liggen, daar wordt vervolgens een programma gemaakt om op korte termijn op die vragen in te kunnen spelen. Dat gebeurt in samenwerking met Hogescholen Saxion en Windesheim, onder de vlag van VNO-NCW en MKB Nederland.
3. De middelen van de Regiodeal worden besteed aan de circulaire economie in het kader van een 'living lab' bij de Ondernemersacademie Made circulair by (<https://dorz.nl/made-circular-by-voor-en-met-ondernemers/>).

Vanuit de ondernemers wordt aangegeven dat dat bij de aanbestedingen soms het indruk ontstaat dat er op de rem getrapt wordt, wat ondernemers frustrereert om verder te gaan met het circulaire ondernemen. Er vindt hier een onderzoek na, de aanbevelingen waarvan in het najaar verwacht worden.

Voor de ondernemers maakt het niet uit hoe je de transitie noemt: circulaire economie, klimaattransitie en energietransitie. Deze ondernemers zijn zich aan het oriënteren op het toekomstbestendig maken van hun bedrijf, dat betekent dat ze tegelijk in deze drie transitie zitten.

De rol van de provincie zou kunnen zijn om snel en flexibel ondernemers te kunnen ondersteunen bij kennisuitwisseling. Nu is het vaak al lastig om binnen de werkplaatsen de lopende projecten met elkaar te verbinden zodat er van geleerd kan worden. Hoe ga je zorgen dat alle werkplaatsen van elkaar leren en indien mogelijk aan elkaar gekoppeld te worden, bijvoorbeeld een koppeling tussen de werkplaatsen bouw en industrie. De provincie zou kunnen ondersteunen bij het halen van een maximale rendement uit het lerende vermogen. Met dat vraagstuk houdt men zich bezig in het living lab.

Er gebeurt al veel in Overijssel. Soms lopen de partijen tegen knelpunten aan. De provincie zou extra mogelijkheden kunnen bieden om flexibel en direct te kunnen inspringen op het moment dat de partijen aangeven dat ze tegen een knelpunt aanlopen dat de versnelling afremt.

Bijlage 2: Toelichting op de R-ladder (bron: 'Achtergrondrapport bij Circulaire economie in kaart', PBL 2019)

R1: Refuse en rethink

Deze strategie omvat het afzien van producten (refuse) of het intensiever gebruiken van producten door ze te delen of multifunctioneel te maken (rethink). Zo is een tiny house of een kleine verplaatsbare woning een volledig uitgeruste woning van beperkte omvang (variërend van 20 tot 50 vierkante meter) voor permanente bewoning. Door af te zien van een grotere omvang worden veel materialen bespaard. Deelplatformen voor bijvoorbeeld auto's of gereedschap (denk aan Snappcar en Peerby) zorgen ervoor dat producten intensiever worden gebruikt. Voor tien mensen is dan bijvoorbeeld één gedeelde boormachine genoeg (in plaats van tien individueel gekochte boormachines).

R2: Reduce

Bij reduce gaat het om het efficiënter fabriceren van producten of deze efficiënter maken in het gebruik. Een 'circulaire douche' (zoals van Xenz en Hamwells) vangt het gebruikte water op, ververst dit en gebruikt het direct weer, waardoor veel water wordt bespaard in vergelijking met een traditionele douche. Een voorbeeld van het aanbieden van licht als dienst door Philips kan zorgen voor een efficiëntere productie en doelmatiger gebruik van lampen. De aanbieder heeft namelijk een prikkel om met zo min mogelijk lampen de gevraagde hoeveelheid licht te bieden en de klant heeft een prikkel om zuinig om te gaan met licht als deze per geleverde hoeveelheid licht betaalt.

Een belangrijke kanttekening is dat alle bedrijven in essentie streven naar een efficiënte inzet van arbeid en grondstoffen. Dit kunnen bedrijven bijvoorbeeld doen door incrementele verbeteringen in hun productieproces door te voeren. Voor de overgang naar een circulaire economie is het relevant om te bepalen of een bedrijf dankzij efficiëntere productie uiteindelijk minder grondstoffen gebruikt of met dezelfde hoeveelheid grondstoffen meer producten maakt. Dit is in de praktijk echter lastig vast te stellen zonder een diepgaande casestudie.

R3: Reuse

Producten kunnen een langere levensduur krijgen door hergebruik (reuse). Door de verkoop van tweedehandsproducten in kringloopwinkels of op online marktplaatsen kan de vraag naar nieuwe producten afnemen. Daarnaast kan het verhuren van kinderkleding (zoals Hulaaloo) of een kinderbedje (zoals Bettje) ervoor zorgen dat de producten terugkomen bij de aanbieder, die ze vervolgens kan inzetten bij een volgende klant.

R4: Repair en remanufacture

Ook bij deze strategie gaat het om verlenging van de levensduur van producten, maar dan door reparatie (repair) en het hergebruik van productonderdelen (remanufacture). Een reparatiecafé biedt mensen gereedschap en kennis om zelf meegebrachte producten te repareren, waardoor de koop van nieuwe producten kan worden uitgesteld. Ook kan het gaan om diensten voor bijvoorbeeld het gebruik van kantoormeubilair (zoals bij Decorum) of fietsen (zoals bij Swapfiets) waarin onderhoud is inbegrepen. Daarnaast kan door revisie (remanufacture) een afgedankt product weer worden aangepast aan de

huidige standaarden door onderdelen te vervangen, zoals Philips doet door revisie van medische systemen en Ricoh door revisie van printers.

R5: Recycle

Bij deze strategie gaat het om het verwerken en hergebruiken van grondstoffen (recycle). Hieronder valt het verwerken en scheiden van zogenoemde reststromen (of afval) en het gebruiken ervan; reststromen zijn bijvoorbeeld gras, afvalhout, gft, veilingafval en koffiedik. Denk aan het terugwinnen van kritieke materialen uit afgedankte mobieltjes, het maken van vangrails op basis van reststromen uit de agrarische sector en het maken van producten van gerecycled plastic, zoals een 100 procent gerecyclede fles van Bar-le-Duc en een design sofa gemaakt met 95 procent gerecycled plastic door Gispén.

R6: Recover

De strategie van recover ten slotte, behelst het terugwinnen van energie uit materialen. Zo zetten afvalverbrandingsinstallaties reststromen om in warmte en elektriciteit. Deze prioriteitsvolgorde geeft een vuistregel voor de vermindering van milieudruk door verschillende activiteiten. Uitzonderingen hierop zijn mogelijk. Zo kan chemische recycling van sterk vervuild plastic relatief veel energie kosten of kunnen in bestaande materialen schadelijke stoffen voor mens of milieu voorkomen waardoor recycling wellicht beter achterwege kan blijven. Het is daarom verstandig steeds op dergelijke gevolgen te controleren.

Bijlage 3: Expertmeetings adviestraject

In het kader van het adviestraject Circulaire economie organiseerde SER Overijssel drie expertmeetings om input te krijgen voor het advies:

1. Expertmeeting met landelijke en regionale experts vanuit kennis- en onderzoeksinstituten, sociaal-economische raden, innovatielokketten, ondersteuningsorganisaties met als doel reflectie te geven op de ontwikkelingen in Overijssel (Overijsselse Circulaire Economie Rapportage/OCER 2020), mogelijkheden om breder mkb te betrekken, kansen en beperkingen op de arbeidsmarkt te verkennen (23 september 2021).
2. Expertmeeting met de betrokkenen bij de regionale transitieagenda's (RTA's) in Overijssel met als doel kansen en beperkingen te verkennen om breder mkb te betrekken en mogelijkheden tot cross-overs (sectoraal en regionaal) te bespreken (27 september 2021).
3. Expertmeeting met mkb-ondernemers vanuit verschillende sectoren en regio's in Overijssel met als doel om te verkennen welke kansen en belemmeringen ze zien om bij te transitie naar circulaire economie aan te sluiten (29 september 2021).

In de onderstaande tabellen zijn de deelnemers van deze expertmeetings vermeld.

Datum donderdag 23 september 2021

Aanvang 15.00 uur

Locatie video-vergadering

Deelnemers	Claudia van Orden	Hogeschool Windesheim, lectoraat Netwerken in een CE
	Caroline Rietbergen	Arbeidsmarktadviseur FNV, werkgroep arbeidsmarkt en scholing Klimaatberaad, werkgroep circulaire economie ministerie I&W
	Marie-Louise van der Sande	Bestuurslid MKB Nederland Regio Zwolle, portefeuille Energietransitie en Circulaire Economie
	Bert Heuver	Onderzoeker team Onderzoek en advies provincie Overijssel
	Mark Beumer	Het Versnellingshuis Nederland Circulair!
	Carmen Oude Wesselink	Spinner Deventer (Cirkelstad)
	Niels Ahsman	Programmamanager living lab circulaire economie Regio Zwolle
	Martijn Kerssen	projectmanager Energy Oost NL
	Fons Claessens	Lectoraat Circulaire Transitie Fontys
	Saskia Visser	Program Manager Circular and Climate Neutral, WUR
	Eric Kouters	Cirkelstad Deventer en Apeldoorn
	Alice Korsch	Lid Young Professionals Brabant

Datum maandag 27 september 2021

Aanvang 10.30 uur

Locatie video-vergadering

Deelnemers *RTA Biomassa en voedsel*

Eric Kleissen Directeur Mineral Valley Twente

Jolijn Zwart-van Kessel¹⁴ Innovation Lead Circular Agrifood Food valey

RTA Bouw

Jan Straatman Partner Balance&Result

Theo de Bruijn Lector duurzaamheid, Saxion

RTA Infrastructuur

Jan Wienk Weconnect (zelfstandig adviseur circulariteit verduurzaming GWWsector)

RTA Kunststoffen

Eric Roetman Lectoraat Kunststofftechnologie Windesheim

Aiko Klein Manager Beleid en Relatiebeheer ROVA

Matthijs Hess Spoelstra Oost NL

Maarten van Dongen Projectleider Circulaire Economie; Coördinator WaardeRing Natuur en Milieu Overijssel

RTA Maakindustrie

Arjan Ester voorzitter BOOST

Margriet Bouma MetaalUnie

RTA textiel

Anton Luiken Alcon Advies BV

Gerrit Bouwhuis Saxcell BV

Auke van der Hoek Het Goed

SER

Henri de Groot Kroonlid SER, hoogleraar Regionaal Economische Dynamiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

---

¹⁴ Reactie per mail.

Datum	woensdag 29 september 2021	
Aanvang	13.00 uur	
Locatie	BREiNN Zwolle	
Deelnemers	René Breman	Breman installatietechniek en Breinn Zwolle
	Stephan Rientjes	varkens- en akkerbouwbedrijf in Raalte
	Eddy Kemink	For Farmers
	Guido Slump	Disselhorst Metaal
	Roelof Vedder	Eigenaar Revamo BV.
	Fred van Schoonhoven	AbelLeisure
	Henk-Jan Lip	Leadax
	Lotte Haan	Beleidsadviseur Overheden PreZero Nederland
	Jan Willem - Henkelman	Clear Polymers BV
	Gerard Weernink	Clear Polymers BV
	Kim Middelkamp	Sallandse Wegenbouw B.V.

Tevens zijn de leden van de SER-adviescommissie Circulaire economie in wisselende samenstelling aanwezig geweest op deze expertmeetings.

Leden	Luc Lenferink	lid SER Overijssel, werkgeversdelegatie
adviescommissie	Coby Adema	lid SER Overijssel, werknemersdelegatie
	Wilfred Beens	lid SER Overijssel, werknemersdelegatie
	Ben Haarman	adviseur SER Overijssel
	Chris Lorist	externe adviseur VNO NCW
	Aljona Wertheim	secretaris-directeur SER Overijssel
	Harry Webers	voorzitter SER Overijssel

Kansen voor circulaire economie volgens experts

Traditioneel denken destabiliseren

Veel energie wordt ingestoken in het aanjagen van het nieuwe circulaire denken. Tegelijkertijd is van belang om het traditionele denken te destabiliseren: niet meer voor lineair kiezen maar voor circulair; niet-circulaire oplossingen ontmoedigen. Het 'nieuwe normaal' zou volgens experts anders moeten waarbij circulariteit veel zwaarder zou moeten wegen in keuzes dan lineaire oplossingen. Hierbij zou belemmerend beleid toegepast kunnen worden waarbij eisen gesteld worden en aangegeven wordt wat echt niet meer gewenst is. Bij het destabiliseren en negatief waarderen van het oude systeem moet urgentie veel sterker, vinden de experts.

Kansen voor werkgelegenheid

Circulaire economie biedt nieuwe werkgelegenheid. Het is belangrijk dat het gestimuleerd wordt bij studiekeuze richting circulaire economie op alle niveaus. Er moet aandacht zijn voor nieuwe vaardigheden en organisatiecultuur bij implementatie van circulaire economie op de werkvloer.

Businesscase kan anders

In de expertmeetings is aangegeven dat businesscase/ economisch systeem anders zou kunnen. Bij financiering door banken wordt steeds meer gedacht aan circulariteit (Circulaire Regioscan van de Rabobank). Experts vinden dat Product-als-een-Service (PaaS) als accelerator zou kunnen dienen voor de circulaire economie. Bij PaaS wordt een fysiek product gecombineerd met een service-component, waarbij de producent eigenaar blijft van het product. De producten worden na een verhuurperiode gerecycled of refurbished en opnieuw in de markt gezet. Bedrijven die succesvol zijn met dit businessmodel, voegen vaak extra waarde toe aan hun product met diensten. Voor ondernemers is van belang om niet alleen ideologisch gedreven maar ook economisch gedreven te zijn: er moet een verdienmodel zijn.

Regio Deals geven een boost

Regio Deals geven een boost aan de transitie. Experts vinden dat het goed is om samenwerking op te zoeken en initiatieven op elkaar af te stemmen. Gunstige effecten van de Regio Deals zouden meer in beeld gebracht kunnen worden. Hierbij wordt de vraag gesteld: hoe houden wij kennis vast opgedaan tijdens de uitvoering van de Regio Deals? In living labs wordt de peloton geactiveerd. Er zit veel denkkracht bij bedrijven. Overheden zouden kunnen helpen om de kennis bij elkaar te brengen.

Overheden geven voorbeeld aan bedrijven en andersom

De kansen voor Overijssel liggen in het geven van een goed voorbeeld als opdrachtgever, vinden de experts. Circulair aanbesteden door overheden vormt een grote motivatie voor bedrijven. Experts vinden dat hierdoor met dezelfde mensen en dezelfde middelen een boost gegeven wordt aan de circulaire ontwikkeling. De experts vinden dat de markt klaar is om circulair te handelen; de rollen lijken soms omgedraaid dat de markt overheden motiveert om circulair te handelen. Voorbeeldfunctie begint bij kleine stappen.

Sociale innovatie net zo belangrijk als technologische innovatie

Het is van belang om niet alleen de technologische ontwikkelingen te stimuleren maar ook de organisatorische aspecten en human capital. Op dit moment wordt vooral nadruk gelegd op technologie. Sociale innovatie is belangrijk. Verbinding tussen onderwijs en bedrijven stimuleren en ondersteunen is de rol van de overheden.

Jongere generatie denkt circulair

Door jongeren te blijven betrekken is het mogelijk om de ontwikkeling te versnellen. Jongeren beschouwen circulair denken veel meer als een norm. Startups beginnen meestal rekening houdend met circulariteit. Sociaal aspect bij circulaire economie is heel belangrijk. Studenten (werknemers van de toekomst) betrekken bij de discussie over de mogelijkheden van de circulaire transitie is daarom van belang.

Circulaire ondernemersvaardigheden

Vaardigheden hebben om te ondernemen, op te schalen en het juiste talent vinden en binnenhouden, zijn belangrijk. Binnen ecosystemen wordt gewerkt met partners die hiervoor ontwikkeltrajecten aanbieden, vaak gesubsidieerd, ook met onderwijspartners die hun opleiding aan kunnen passen bij toekomstige vraag. Het zou goed zijn als ondernemers deze snel weten te vinden om zo de nodige ondernemersvaardigheden op te doen, vinden de experts. Dat geldt zowel voor startups als voor bestaande ondernemingen in Overijssel.

Lokaal beginnen, mondiaal denken

Door klein, regionaal, overzichtelijk, korte-termijndoelen stellen zouden overheden meer mkb-bedrijven kunnen bereiken. Dit is nodig om een groter effect aan te jagen. Een grote groep welwillende bedrijven willen in beweging komen (maar weten nog niet hoe). Lokaal beginnen, mondiaal denken zou helpen om meer bedrijven te bereiken en ketensamenwerking te stimuleren. Voor mkb-ondernemers zou het helpen om clustering te zoeken met gelijkgestemde bedrijven. Daar is ondersteuning voor nodig. Zoek raakvlakken tussen de sectoren (bijvoorbeeld landbouw en textiel). Beteres methodes zouden ontwikkeld kunnen worden om te sorteren.

Landelijk en Overijssels onderzoek en opleidingen circulaire economie

Onderzoek wordt opgestart landelijk en regionaal: Integrale Circulaire Economie Rapportage (ICER) van PBL en Overijsselse Circulaire Economie Rapportage (OCER) van het team Onderzoek en Advies van de provincie Overijssel. Breed beeld van RTA's in de rapportage OCER, goede basis om beeld te krijgen. Er zijn al opleidingen bij hogescholen en ROC's gericht op circulariteit, veel aandacht aan circulariteit in textiel.

Kringlooplandbouw

Kringlooplandbouw draait op het principe dat alle biomassa optimaal gebruikt wordt. De reststromen van de ene keten zijn de grondstoffen voor een andere keten. Zo wordt bijvoorbeeld afval uit voedselketen gebruikt als veevoer, afval vanuit groentefabrieken, bierbrouwerijen, patatproducenten wordt door de landbouw omgezet in eiwit. Om tot een circulair landbouwsysteem te komen, is een transitie nodig waarin plantaardige en dierlijke productieketens slim aan elkaar worden geknoopt.

Knelpunten voor circulaire economie volgens experts

Circulariteit economie-breed thema

Circulariteit wordt behandeld als een sector, dit is echter economie-breed thema. Schotten tussen de transities: het is beter om een geïntegreerde opgave voor ogen te zien voor de transities. Experts adviseren om holistisch naar het vraagstuk te kijken. Bij woningtekort wordt de nadruk gelegd om snel en veel te gaan bouwen. Het gevaar ontstaat dat andere doelstellingen opzij geschoven worden. Men pleit ervoor dat er gebouwd wordt vanuit het circulaire perspectief

Nieuwe grondstoffen goedkoper dan gebruikte

Nieuwe grondstoffen zijn goedkoper dan gebruikte. De mentaliteit is dat nieuw beter is dan gebruikt. Deze mentaliteit moet je doorbreken. Vaak kunnen machines zo gerepareerd worden dat ze beter functioneren dan nieuwe machines. Financiering: aanschafkosten zijn allesbepalend; de exploitatie en

mogelijkheden tot hergebruik worden niet meegerekend. Circulaire oplossingen zijn misschien duurder in aanschaf maar goedkoper op lange termijn door de mogelijkheden tot hergebruik of reparaties.

Onvoldoende steun van overheden

Circulaire bedrijven ervaren onvoldoende steun van de overheid; de traditionele economie en de regelgeving is niet ingericht om circulaire transitie te versnellen.

Overheden denken bureaucratisch en denken niet mee met de ondernemers wat wel kan.

Nu ervaren bedrijven dat de overheid vaak een rem zet op hun ontwikkeling door met de traditionele lijsten voor vergunningverlening en handhaving te werken.

Een kloof tussen bedrijven en overheden (houding en gedrag): overheden handelen uit wantrouwen, bedrijven zouden meer vertrouwen willen. Juridisch kan veel meer dan overheden denken en toepassen. Overheid spreekt niet met één mond. Het is mogelijk om niet alles dicht te spijkeren in de regelgeving, meer creativiteit toe te laten in de regio.

Repareren of met nieuwe producten vervangen

Een OEM-er (Original Equipment Manufacturer) moet omzet (en marge) inleveren als er gekozen wordt voor repair. Als onderdelen door repair verbeterd worden en minder vaak vervangen hoeven te worden, gaat dit ten koste van de omzet van deze maintenance bedrijven. Als overheid en andere industrieën een storing aan hun installatie/machine ondervinden, nemen deze contact op met de OEM-er of een maintenance bedrijf en willen ontzorgt worden omdat ze zelf niet de juiste kennis in huis hebben. Dan krijg je een advies met een heel hoog gehalte van: "wij van WC-eend adviseren..."

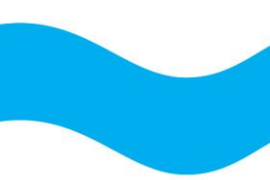
Circulair aanbesteden nog geen norm

In het beleid van de overheden wordt circulair belangrijk gevonden; in de praktijk van de aanbesteding merken de bedrijven dat niet of soms juist een tegenovergestelde (er wordt snel gekozen voor de goedkoopste prijs en niet voor het meest duurzame oplossing).

Overheden hebben onvoldoende (technologische) kennis van circulaire oplossingen. Vaak wordt circulariteit als wens opgenomen bij de aanbesteding en niet als eis. Marktconsultaties zouden kunnen helpen om de state-of-art oplossingen in beeld te krijgen. De ontwikkelingen gaan snel, de overheid is niet in staat om deze bij te houden. Er moet meer bijscholing komen over bijvoorbeeld producteigenschappen.

Bij de inkoopafdelingen van overheden zit onvoldoende technische kennis, vooral sociaal wetenschappelijk. Ondernemers zoeken naar technische oplossingen. Dit is te complex voor de medewerkers op de inkoopafdelingen. Het gaat niet alleen om de kennis maar ook om het gedrag: welke prioriteiten legt de overheid zichzelf op. Nu is de prioriteit gebaseerd op euro's en soms ook duurzaamheid in de vorm van inzet van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Men vindt dat circulariteit geen prioriteit heeft bij aanbestedingen. Ondernemers ervaren grote drempels ('papieren tijgers') bij circulair aanbesteden.

Vooral aandacht voor recycling; hogere treden leveren veel meer op.

Het gaat vaak alleen over recycling, ook andere trappen van de circulariteit moeten aandacht krijgen (zie de afbeelding van R-ladder in hoofdstuk 3). Meer uit hoogwaardige materialen halen, kunststoffen veel meer benutten. Recycling is de onderste trede van circulariteit, zodra in de hogere treden meer gebeurt, bereik je meer impact. Met recycling is vaak veel energie nodig om daar weer een nieuw product van te maken.

Onderbelicht zijn hergebruik en reparaties. Voor industriemachines geldt vaak dat ze vanwege belastingvoordeel eerder afgeschreven worden. In het geval van reparaties is de uitstoot aan CO₂ 5-20% ten opzichte nieuwe onderdelen. Ook ten opzichte van gerecyclede onderdelen is repair veel gunstiger.

Het wordt vooral ingezet op recycling, hergebruiken van grondstoffen. Bij de Smart Industry-transitie gaat het om servitization (producten langer in gebruik houden). Men laat veel kansen liggen. Er zijn signalen dat circulaire economie buiten Smart Industry wordt gehouden. Digitalisering kan juist helpen bij veranderingen van businessmodellen. Digitalisering kan bijdragen bij de versnelling van ketens. Beter is om deze initiatieven niet los van elkaar te zien.

Ondernemers vinden het lastig om partners te vinden

Ondernemers vinden het lastig om partners te vinden om in de agifoodketen circulaire ketensamenwerking mee op te zetten. Daarvoor is een ecosysteme nodig waarin partijen elkaar gemakkelijk kunnen vinden. Dus meer stimuleren dat ondernemers deelnemen in zo'n ecosysteme.

Tekort op de arbeidsmarkt en onbekende risico's transitie

Krapte op de arbeidsmarkt kan de transitie vertragen. Goede arbeidsvoorwaarden bij de betrokken sectoren zouden helpen om mensen te boeien en te binden. Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt is een grote issue: beter nadenken wat wel te doen en wat niet te doen, niet alleen rondom deze transitie.

Tegen de achtergronden van de tekorten op de arbeidsmarkt moet men toch nadenken over de opleiding. In sommige sectoren kan baanverlies op gaan treden.

Onbekend of in de nieuwe sectoren gezondheidsrisico's ontstaan. Risico-inventarisatie is van belang.

Bewustwording oudere generaties

Nadruk moet niet liggen op motiveren van jonge mensen, maar juist de generatie van 40-60-jarigen. Circulariteit is opnieuw doordenken wat aangeleerd is. Bij de opleiding bouwkunde moeten juist docenten nadenken over aansluiting bij circulariteit. Dit biedt veel meer uitdaging en worden deze opleidingen steeds populairder. Bij de hogescholen masteropleidingen Circulaire Economie worden veel afstudeeropdrachten uitgevoerd zijn; dit zijn nuttige onderzoeken om in de transitie te gebruiken. Organiseren van een prijs kan helpen om de scripties in beeld te brengen.

Monitoring grondstoffenstromen lastig

Er is geen zicht welke grondstoffen gebruikt worden, daarom is het lastig om te monitoren. Transparantie in de keten is belangrijk. Men kijkt alleen naar de circulariteit van bedrijven in eigen regio; veel bedrijven zitten in internationale ketens. Soms is een bedrijf niet volledig circulair voor de Nederlandse maatstaven maar veel meer circulair dan een buitenlandse alternatief. Ondernemers vormen een deel van een (internationale) keten. Het is lastig in beeld te brengen of alle onderdelen van de keten circulair zijn. Er is te weinig kennis over marktontwikkelingen en facts & figures.

Subsidieregelingen anders inrichten

Veel bedrijven vinden het ingewikkeld om subsidies aan te vragen. Subsidieregelingen anders organiseren. Alleen met subsidieregelingen gaan wij het niet redden. Hardere instrumenten zijn ook nodig. Ondernemers geven aan door de bomen het bos niet te zien.

Mkb wil vaak innoveren, echter financiering zoeken is een enorme uitdaging voor nieuwe innovaties.

Goed om te zorgen voor snelle vindplaatsen/verwijzingen naar OostNL en Foodvalley NL voor subsidies en investeerders.

Niet transparant voor consument

Voor de consument en ondernemers is het lastig om goede keuzes te maken; er is onvoldoende transparant wanneer iets circulair is. Meer transparantie bieden over de samenstelling van producten. De levenscyclusanalyse (LCA) van producten is een onderbouwing van een circulaire product.

Risico van het PaaS-model is financiering en de bereidheid van de consument.

Lokale schillenboer in modern jasje: handelingsperspectief van inwoners.

Producentenverantwoordelijkheid

Bij invoering van regelgeving, zoals bijvoorbeeld producentenverantwoordelijkheid, is het van belang dat de effecten op de verschillende plekken in de keten bekend zijn om te voorkomen dat op een later moment pas ontdekt wordt dat er sprake is van 'collateral damage'. Ook is het van belang dat het gekozen (beleids)instrument ook daadwerkelijk bijdraagt aan het beoogde doel. Dat moet dus gaandeweg ook goed gemonitord worden.

Innovatie neemt veel tijd in beslag

Om tot circulaire oplossingen te komen, hebben bedrijven tijd nodig om innovatie te ontwikkelen. Niet alle ondernemers zijn bereid om deze experimentele tijd in te zetten. Veel ondernemers zijn bezig met de dag van vandaag. De wet- en regelgeving loopt vaak achter waardoor innovaties niet mogelijk zijn. Probeer als provincie dus te kijken waar je flexibel kan zijn binnen het eigen wet- en regeldomein om zo belemmeringen voor innovaties op te heffen.

Vaak moet het op kleine schaal getest worden; het ontbreekt bij (kleinschalige) mkb'ers vaak aan testlocaties. In ecosystemen (agrifood) wordt een shared facilities map geboden waar organisaties hun test kunnen uitvoeren in labs of testlocaties van grotere bedrijven. Het is belangrijk dat meer bedrijven zich hier aanmelden om hun testlocatie (wat voor agrifood type locatie het dan ook betreft) aanmelden en dat deze vindplaats beter gevonden wordt.

Rol provincie voor circulaire economie volgens experts

Heldere ambities en duidelijke doelen stellen

- Duidelijke doelen stellen. Abstracte doelen creëren meer afstand tot de praktijk. Provincie kan de doelen verdelen in subdoelstellingen met kleinere stappen zodat na afloop van elke periode teruggekeken kan worden of deze doelen zijn bereikt. Ook subdoelen per RTA. Doelen stellen en niet middelen voorschrijven.
- Heldere ambities formuleren voor de landbouw, de transities in de landbouw verbinden met andere transities, in relatie tot textiel, biomaterialen, proteïnecluster.
- Rol van de overheid zou sterker moeten zijn richtinggevende uitgangspunten vaststellen. Diversificatie tussen de sectoren: verschillende sectoren hebben verschillende problemen bij de circulaire transitie.
- Verplichte doelen stellen; true-pricing¹⁵ methodieken toepassen.

---

¹⁵ Hoeveel het kost om een product te maken, is afhankelijk van veel verschillende factoren. Schade aan mens en milieu zijn vaak niet doorberekend in de marktprijs. Door deze verborgen kosten inzichtelijk te maken en op te tellen bij de marktprijs, ontstaat de true price. Als bedrijven de sociale- en milieukosten in hun prijs meenemen, ontstaat een eerlijker systeem en word duurzaam produceren gestimuleerd.

Stimuleren ketensamenwerking en kennisuitwisseling en regie houden op initiatieven

- Regie houden op de initiatieven om de wildgroei te voorkomen. Initiatieven goed op elkaar af te stemmen. Laagdrempelig ontsluiten van kennisinfrastructuur.
- Ondersteuning bieden dat de kennis zo optimaal mogelijk gedeeld wordt. Extra middelen vrijmaken om kennis toegankelijk te maken voor mkb-bedrijven.
- Ambitie en aanbod met elkaar in verhouding brengen. Regeling voor ketensamenwerking circulaire economie (RVO) was zwaar overtekend. Dat betekent dat er grote behoefte is voor deze ondersteuning.
- Ketens in de circulaire economie ondersteunen. Stimuleren en aanjagen ondernemerschap bij jongeren: ondernemersvaardigheden houden in om sociale en technologische innovatie toe te passen.

Experimenteren en verder gaan

- De experimentele fase vervangen door de brede uitvoering. Voor de ondernemer moet het duidelijk zijn waar we naartoe gaan. Bewustzijn van de ecologische voetafdruk is een cruciale opgave. Het is goed om door te gaan met experimenteren maar op punten waar knelpunten op te lossen zijn, moet extra aandacht komen rondom regelgeving, competenties van medewerkers, vraag en aanbod. Knelpunten in regelgeving en financiering. Meer kennis ontwikkelen en dus wel blijven experimenteren. De rol van de provincie: expliciet aangeven welke knelpunten ontstaan er door de landelijke regelgeving en dat aankaarten bij het Rijk.
- Bewustwording stimuleren: Het gedrag moet anders worden. Het gedrag van consumenten zorgt er voor dat men voor nieuw kiest en niet voor circulair.

Monitoren en meer inzicht bieden

- Meer inzicht in grondstoffen. De vraag is om de CO₂-uitstoot te verlagen.
- Monitoren van netwerken: wat werkt effectief, hoe gaat het samenwerkingsproces.

Inkoopbeleid, vergunningen, toezicht en handhaving

- Vergunningen en vestigingsvoorwaarden circulair inrichten. Wet en regelgeving circulaire- minded maken. Beter VTH-beleid inzetten. Gunfactor voor circulaire bedrijven.
- Inkoop- en aanbestedingsbeleid volledig circulair inrichten. Circulariteit belonen in het inkoopbeleid. Nu wordt nog steeds traditionele manier van aanbesteden toegepast. Aanbestedingen moeten zo ingericht worden dat er prikkel is om circulair te zijn, veel meer kijken naar waarde-toevoeging.
- Bij infrastructuurprojecten is de provincie afhankelijk van gemeenten en waterschappen (beperkte aanwezigheid van middelen) waar er geen prioriteit is bij de bestuurders, doelstellingen zijn niet wettelijk verplicht; klimaatdoelstellingen zijn wel wettelijk verplicht en hebben dus voorkeur. Binnen de gemeenten moeten beleid komen. De rol van de provincie is faciliterend bij infrastructuur richting gemeenten, waterschappen, mkb en onderwijs.

Financieren en risico's opvangen

- Richt een provinciaal transitiefonds in. Alle vier O's zouden mee moeten financieren. Risico's tijdelijk door de overheid afdekken. Risico's afdekken bij het mkb. Inrichten van veilige systemen (voorbeeld Energietransitie-fondsen).
- Rol van launching customer.

Bijlage 4: Gebruikte bronnen literatuurstudie

- SER (2016). 'Werken aan een circulaire economie: geen tijd te verliezen': <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2016/circulaire-economie.pdf>
- <https://circulaire-economie.ser.nl/circulaire-economie/vergeet-de-factor-arbeid-niet>
- PBL (2019). 'Achtergrondrapport bij Circulaire economie in kaart: https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2019-achtergrondrapport-bij-circulaire-economie-in-kaart-3403_1.pdf
- PWC (2020). Rapport Publieke Waarde Scan: Circulaire economie (2020): <file://ovr.prv/Users/Home/werg/Downloads/publieke-waardescan-circulaire-economie.pdf>
- PBL (2021). Integrale Circulaire Economie Rapportage 2021: <https://www.pbl.nl/publicaties/integrale-circulaire-economie-rapportage-2021>
- Wempe et al. (2021). De mens als sleutel tot de circulaire economie. Den Haag: Community Sociaal Circulair
- Reflectiegroep Circulaire economie (2021). <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/nieuwsberichten/2021-Reflectiegroep-circulaire-Economie-70394.pdf?la=nl&hash=97971CAEC3E03B5102BEDE0C7DBB5983>
- KPMG (2021). Transitie is mensenwerk. Arbeid als factor in de circulaire economie: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/05/20/circulaire-economie-en-de-factor-arbeid>
- <https://hetgroenebrein.nl/project/inventarisatie-circulaire-economie/>
- PBL (2021). Policy brief 'Mogelijke doelen voor een circulaire economie'
- <https://overijssel.notubiz.nl/modules/1/Ingekomen%20stukken/680509>

Colofon

Auteur

SER Overijssel

Adviescommissie Circulaire economie:

- Luc Lenferink (lid SER Overijssel werkgeversdelegatie; MKB)
- Chris Lorist (externa adviseur; VNO NCW)
- Wilfred Beens (lid SER Overijssel werknemersdelegatie; FNV)
- Coby Adema (lid SER Overijssel werknemersdelegatie; FNV)
- Ben Haarman (adviseur SER Overijssel; LTO)
- Aljona Wertheim (secretaris-directeur SER Overijssel)
- Harry Webers (voorzitter SER Overijssel)

Uitgave

SER Overijssel brengt gevraagd en ongevraagd adviezen uit aan het provinciebestuur van Overijssel over het door de provincie te voeren sociaal-economisch beleid.

Website

www.ser-overijssel.nl

Zwolle, januari 2022

